तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।
हरेरंशांशसम्भूतं भर्तुरन्तिकमागमत् ॥ १९ ॥
यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ।
शृण्वतां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ॥ २० ॥
माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुष्यन्त ! मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २१ ॥
रेतोधाः (१) पुत्रो नयति नरदेव ! यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ २२ ॥
(२) ( भरस्व पुत्रं भरतं वासुदेवांशसम्भवम् ।
ब्रह्मण्यं सत्यसन्धञ्च गुणाढ्यं कीर्तिवर्द्धनम् ॥ ० ॥
महोत्साहं स्थूललक्षं कृतज्ञं वृद्धसेवकम् ।
अशरीरवचः श्रुत्वा स्वीचकार तदाऽऽत्मजम् ॥ ० ॥ )
पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्त्ती महायशाः ।
महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥ २३ ॥
चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोऽस्य पादयोः ।
ईजे महाऽभिषेकेण सोऽभिषिक्तोऽधिराड्विभुः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुरत्ययं विक्रान्तं विक्रमणं यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥

भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वन्माता आधारमात्रम्, पितुरेव तु पुत्रः तत्र हेतुः येनेति "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः भरस्व पुषाण अनेन भरतनाम निरुक्तम् ॥ २१ ॥

किञ्च रेतोधाः रेतःसेक्ता वंशकृत्पुत्रो यमक्षयात्पितरं नयति तारयति तथा च स्मृतिः-

"पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा" ॥ इति—

पाठान्तरे मातापित्रोः पुत्रं प्रति विवादे यमक्षयाद्धर्मनिर्णेतुर्यमस्य सभायाः सकाशाद्रेतोधा रेतःसेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । ततश्च भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

चक्रवर्ती बभूवेति शेषः । तस्य महिमा गीयते तत् "अथैते श्लोका अभिगीताः" इत्यादिबह्वृचश्रुत्या हरेरंशभुवोंऽशाज्जातस्य ॥ २३ ॥

तत्र चिह्नमाह चक्रमिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अमोघेति । अमोघमवितथं वीर्यं यस्य स राजर्षिर्दुष्यन्तो महिष्यां शकुन्तलायां वीर्यं रेत आधत्ते निहितवान् ततः श्वोभूते प्रभाते स्वपुरं गतः ततः कालेन प्राप्तकालेन सा शकुन्तला सुतं पुत्रमसूत सुषुवे ॥ १७ ॥

कण्वेति । तस्य कुमारस्य समुचिताः क्रियाः जातकर्मादिक्रियाः कण्वो वन एव चक्रे स च बालस्तरसा बलेन मृगेन्द्रं सिंहं बध्वा तेन क्रीडति स्म बाल्यादारभ्यापरिमितबलशौर्य्यादिगुणसंपन्न इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तमिति । तमपारविक्रमं भगवतोंऽशांशेन सम्भूतं कुमारमादाय शकुन्तला भर्तुः दुष्यन्तस्यान्तिकम् आगमत् ययौ ॥ १९ ॥

यदेति । तावागतावनिन्दितौ निर्दुष्टौ भार्यापुत्रौ राजा दुष्यन्तो यदा न जगृहे ममैवेमौ भार्यापुत्राविति न स्वीकृतवान् तदा सर्वभूतानां शृण्वतां सतां खे आकाशे अशरीरिणी वागाह अश्रूयतेत्यर्थः ॥ २० ॥

तामेव दर्शयति—मातेति । भस्त्रा चर्ममयं पात्रं तद्वत् माता आधारमात्रं पितुरेव पुत्रः तत्र हेतुः, येनेति. येन पित्रा जातः उत्पादितः स पुत्रः स एव पितैव "आत्मा वै पुत्रनामा" इति श्रुतेः । अतः पुत्रं दौष्यन्तिं दुष्यन्तस्य तवैवापत्यमनेन क्षेत्र-

(१) पितरं पुत्रो नयत्येव इति वीर० । (२) इमौ श्लोकौ व्याख्यामन्तराऽधिकौ पठ्येते वीरराघवीयेन० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जत्वदाङ्का परिहृता भरस्व पोषय शकुन्तलां मावमंस्थाः मावमानं कुरु भरस्वेत्युक्त्वा भरतं नाम निरुक्तम् ॥ २१ ॥

किञ्च रेतोधाः रेतःसेक्ता वंशकृत्पुत्रः हे नरदेव! यमक्षयात् यमसदनात्पितरं स्वर्नयति पुत्रमिति द्वितीयान्तपाठः प्रामाणिकस्तत्र यमक्षयाद्भिमेति शेषः। पुत्रं रेतोधाः पिता नयति मृतपुत्रं विनान्यं क्वापि स्थितं पुत्रं पिता स्वीकरोतीत्यर्थः । यमक्षयमिति पाठान्तरं तदा तद्वाक्यान्तरं यं रेतोधातारं पुत्रः अक्षयं स्थानं नयति स रेतोधाः पुत्रं नयति स्वीकरोतीत्यर्थः। पूर्वपाठे एवं वान्वयः हे नरदेव! अधा इति छेदः रेतो निहितवानसि शकुन्तलायामिति विभक्तिपरिणामेनानुषङ्गः अतोऽयं तव पुत्रस्त्वां यमक्षयान्नयति नेष्यति स्वर्गमिति शेषः। अतः स्वीकुर्विति भावः। शकुन्तलोक्तं नानृतमित्याह—त्वमिति। अस्य गर्भस्यापत्यस्य धाता विधाता उत्पादकस्त्वमेवेति यच्छकुन्तला आह तत्सत्यमेव नानृतमित्यर्थः । ततश्च स भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

ततः पितरि दुष्यन्ते उपरते मृते सति सोऽपि भरतोऽपि चक्रवर्त्ती सप्तद्वीपाऽधिपतिः महायशाः बभूव तं विशिंषन् तद्वृत्तान्तमाह—महिमेत्यादिना । भुवि हरेर्भगवतोंऽशेन जातस्य यस्य भरतस्य महिमा गीयते तत् "अप्येते श्लोका अभिगीताः" इत्यादिवहुवश्रुत्येति शेषः ॥ २३ ॥

हरेरंशभवत्वे लिङ्गं वदन् विशिनष्टि–चक्रमिति । अस्य भरतस्य दक्षिणे हस्ते चक्रश्चक्राकारो रेखा पादयोस्तु पद्मकोशाकारा अवर्त्तत इति शेषः स च भरतो महाभिषेकविधिनाऽभिषिक्तोऽधिराट् सार्वभौमो विभुर्भूत्वा ॥ २४ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समुदिताः- विध्युक्ताः ॥ १८ ॥

तं कुमारं प्रमदोत्तमा शकुन्तला ॥ १९ ॥

अशरीरिणी वाक् दैवी वाणी आह—गुह्यभाषया राजानमिति शेषः। "त्रिभाषां यो न जानाति रीतीनां शतमेव च" इत्युक्तेः। पुराणेषु भाषात्रयस्य न्यायप्राप्तत्वात् ॥ २० ॥

यथा कारुशाला चुल्लीस्थिताग्निशक्त्युद्दीपकत्वेनाग्नेराधारमात्रं भस्त्रा "भसभक्षणदीप्त्योः" इति धातोः तथा माता भस्त्राऽऽहितं वीर्यमादाय करचरणाद्यवयवविशिष्टदेहाकारेणपरिणामप्राप्तस्य वीर्यस्य प्रथमाधारभूतत्वात् मातुः पुत्रत्वमौपचारिकं तर्हि कस्य मुख्यपुत्रत्वमिति तत्राह–पितुरेवपुत्र इति, मुख्यपुत्रत्वं पितुरेव कुत इत्यत्राह–यस्मादिति। स पितैव पुत्रो जातः इति यस्मात्तस्मात्स पुत्रः पितुरेवेत्यर्थः । "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः "तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः" इति च पुत्रदेहस्याऽपि पितृदेहैकदेशस्योपादानत्वद्योतनाय पितुरित्युक्तम् अन्यथा पिता पुत्र इति प्रयोगस्यापि सम्भवात् प्रकृते किमपेक्षितमिति तत्राह–भरस्वेति भरस्व, अन्यपुत्रं कथं स्वीकरोमीत्यत उक्तं दौष्यन्तिमिति औरसं पुत्रमित्यर्थः। अतः शकुन्तला स्वैरिणीति माऽवमंस्थाः अवज्ञां मा कुरु ॥ २१ ॥

ननु, पुत्रेण मम किं प्रयोजनं स्याद्येन भार्या स्यादिति तत्राह–पुत्रं पुत्रः रेतोधाः रेतोधातारं पितरं यमक्षयं योऽक्षयोऽनन्तो लोकस्तं वैकुण्ठादिकं नयति प्रापयति "यस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाहुस्तस्मादेनमनुशासति" इति हि श्रुतिः। नरदेव दुष्यन्त! दौष्यन्तिं पुत्रं स्वीकुर्विति शेषः। मयाऽनाहितगर्भजातं पुत्रं कथं दौष्यन्तिमिति वदसीति तत्राह–त्वं चेति । चशब्द एवार्थे त्वमेवास्य गर्भस्य धाता आधानकर्ता क आहेति तत्राह–सत्यमिति । शकुन्तला सत्यं यथार्थमेव नाऽनृतमाह यः पुत्रः स रेतोधातारमक्षयं नयतीति वा "सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्" इति सूत्राद्व्यत्ययो युक्तः अथवा स्वीकारेणानर्थमाह–रेतोधा इति रेतोधा भवान्पुत्रं यमक्षयं मृत्युलोकं नयति मृतप्रायं करोति अस्वीकारात् तेन सत्पुत्रहत्या दोषप्राप्तिस्तव स्यादतस्तद्भयादपि स्वीकुर्वित्यर्थः। ननु, नाहं रेतोधा इति, नेत्याह–त्वं चेति. अथवा तदुक्तं श्रुत्वा अस्वीकरोमीत्यतस्तल्लक्षणमाह—रेतोधा इति । यमयति शिक्षयति शिष्यमिति यमो गुरुः "क्षि निवासगत्योः" इति क्षयो निवासः रेतोधाः पुत्रं गुरुनिवासं नयतीति न्यायात् भवानपि पुत्रं स्वीकृत्य गुरुकुलवासं प्राप्य नयति न्यायशास्त्रादिविशारदं करोतीत्यर्थः। त्वत्पुत्रत्वसंशयो माभूदित्याह–त्वञ्चेति। अथवा रेतोधाः अक्षयगमातिमनन्याधारं यं पुत्रं नयति स्वाश्रयं करोति स पुत्रः तं रेतोधातारम् अक्षयं लोकं नयति अनन्याधारत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह—त्वञ्चेति। अस्य सर्वस्य प्रमाणं शकुन्तलावचनमित्याह, सत्यमिति। द्वितीया च प्रथमेत्यनुवर्तते द्वितीयाविभक्तिः सप्तसु वर्तत इति द्वितीयायाः प्रथमात्वसम्भवात्पुत्रमित्यादेः प्रथमात्वं सप्रामाणिकं रेतोधा इत्यस्य द्वितीयात्वं चेत्यर्थः। माता भस्त्रेति लुप्तोपमं हिरण्यधान्यादिग्राहिणी पात्रीभस्त्रानाम यथा तथा भर्तुराहितवीर्यधारिणी माता पुत्रस्य द्वारमात्रं पितृवीर्यात्मकत्वात्पितुरेव पुत्र इति वा योजना, शेषः पूर्ववत् ॥ २२ ॥

पितरि दुष्यन्ते उपरते मृते सति स दुष्यन्तपुत्रः भरस्वेत्युक्तत्वात् भरतो भरेण हरिणा ततत्वाद्वा भूमेर्भरं भरणं तनोतीति वा शुभे रतत्वाच्च गुरुत्वलक्षणभारेण ततत्वाद्वा चक्रवर्त्ती आश्चर्येव धर्माधर्मशास्ताऽभूदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

नाम्ना महाभिषेकेणाऽभिषिक्त इति वा ॥ २४ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

न जगृहे लोकप्रवादभयाच्च जग्राह ॥ २० ॥

भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वदेव माता आधारपात्रं पितुरेव पुत्रः "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः। भरस्व अङ्गीकुरु अनेनैव भरतनामनिरुक्तिः ॥ २१ ॥

रेतोधाः रेतस्सेक्ता वंशकृदित्यर्थः। यद्वा पितू रेतः स्वदेहोपादानत्वेन धत्ते इत्यौरसः पुत्र इत्यर्थः। यमक्षयात् यमालयात् पितरं नयति तारयति तथा च स्मृतिः "पुन्नाम्नो नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः। तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा" इति पुत्रमिति द्वितीयान्तपाठे पुत्रप्राप्त्यर्थं मातापित्रोर्विवादे यमक्षयात् धर्मनिर्णेतुर्यमस्य स्थानात् रेतोधा रेतः-

पञ्चपञ्चाशता मेध्यैर्गङ्गायामनु वाजिभिः ।
(१)सामन्तेयं पुरोधाय यमुनायामनु प्रभुः ॥ २५ ॥
अष्टसप्ततिमेध्याश्वान् बबन्ध प्रददद्वसु ।
भरतस्य हि दौष्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ।
सहस्रं बद्वशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे ॥ २६ ॥
त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान् बद्धा विस्मापयन्नृपान् ।
दौष्यन्तिरत्यगान्मायां देवानां (२)गुरुमाययौ ॥ २७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । ततश्च भार्यापुत्रौ स्वीकृतवान् इति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

चक्रवर्त्ती बभूव ॥ २३—२४ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दुरत्ययमलङ्घ्यं विक्रान्तं विक्रमणं यस्य तम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

भस्त्रा चर्मयन्त्रं तद्वदाधारमात्रं माता भवति पुत्रस्तु पितुरेव न केवलं तत्सम्बन्धी किन्तु येन जातः स एव जनयिता स पुत्राकारो भवति "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः । हे दुष्यन्त ! पुत्रं भरस्व पोषय शकुन्तलामपि माऽवमंस्थाः धर्मपत्नीमिमां स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ २० ॥

हे नरदेव ! रेतोधाः रेतस्सेक्ता वंशप्रवर्त्तकः पितरं यमस्य क्षयात् स्थानात् नरकादपि नयति पुण्यलोकान् गमयति "पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ पुत्रेण जयते लोकान्" इत्यादिवाक्येभ्यः त्वं च अस्य गर्भस्य धातोत्पादकः शकुन्तलापि सपुत्रोपस्थिता सत्यमेवाह—एवमुक्तः भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति बोध्यम् ॥ २१ ॥

पितरि उपरते राज्याभिवृत्ते सः चक्रवर्त्ती बभूवेति शेषः । हरेः अंशभुव अंशाज्जातस्य तस्य महिमा तत् "अप्येते श्लोका अभिगीताः" इत्यादि बह्वृचश्रुत्या गीयते ॥ २२ ॥ २३ ॥

कथमीजे इत्यत्राह—गङ्गायामनुलोमं गङ्गासागरसङ्गमादारभ्य भरतखण्डमर्यादापर्यन्तं पञ्चपञ्चाशता वाजिभिः वसु धनं प्रकर्षेण ददत् ईजे तथा यमुनायामनु प्रयागादारभ्य भरतखण्डमर्यादापर्यन्तम् अष्टाधिकसप्तति मेध्याश्वान् बबन्ध तावत्सङ्ख्याकैरश्वैरीज इत्यर्थः ॥ २४ ॥

---

भाषा टीका ।

और अमोघ वीर्य वाले राजर्षि ने अपनी महिषी ( रानी-शकुन्तला ) के विषैं वीर्यधारण किया और प्रातःकाल में अपने पुर को चलेगये, समय प्राप्त होने पर शकुन्तला ने सुत उत्पन्न किया ॥ १७ ॥

कण्व ऋषि ने शकुन्तला के कुमार की शास्त्रोक्त सब क्रिया करी वह कुमार भी संस्कार संपन्न होकर सिंहोंको बान्धकर खेलता हुआ ॥ १८ ॥

उस दुरत्यय पराक्रम वाले और हरी के अंशांश से उत्पन्न होने वाले अपने पुत्र को लेकर वह प्रमदोत्तमा ( नारियों में श्रेष्ठ ) शकुन्तला अपने भर्ता के समीप जाती भई ॥ १९ ॥

जब राजाने अनिन्दित दोनों भार्या पुत्रों को नहीं ग्रहण किया तब सर्वभूत प्राणियों के सुनते २ आकाश वाणी होती भई ॥ २० ॥

कि "माता तो भस्त्रा अर्थात् चर्मपात्र के तरह पुत्र का आधार पात्र रूप है और पुत्र तो पिता हीका होता है क्योंकि जो जिस से उत्पन्न भया वह भी वही है । तस्मात् तूं इस पुत्र का पोषण कर और शकुन्तला का अपमान मत करो ॥ २१ ॥

हे नरदेव ! वंश वृद्धिकरने वाला पुत्र यमलोक से अपने पिता को ला सक्ता है और इस के गर्भ का धारण करने वाला तूं ही है शकुन्तला सत्य बोलती है इस प्रकार की आकाश वाणी को सुनकर राजाने अपनी शकुन्तलारानी और राज कुमार दोनों को स्वीकार किया ॥ २२ ॥

समय पाकर पिता ( दुष्यंत ) के देहान्त होने पर वे भरत महाराज भी चक्रवर्त्ती और बडे यश वाले होते हुए, हरि के अंश से उत्पन्न होने वाले ऐसे जिन भरत महाराज की महिमा पृथवी पर गाई जाती है ॥ २३ ॥

जिन दाहिने हस्त में चक्र रहा और चरणों में कमल के मुकुल ( कली ) का चिन्ह रहा वे भरत महाराज राज्याभिषेक को प्राप्त होकर परम समर्थ अधिराट् होकर महाभिषेक से श्रीहरि का यजन करते हुए ॥ २४ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गङ्गायामनुलोमं पञ्चपञ्चाशता वाजिभिरीजे पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा यमुनायामनु यमुनायाश्चानुलोमम् ॥ २५ ॥

(१) दीर्घतमसमिति वीर० विज० । (२) गुरुमायिनामिति वीर० ।

मृगान् शुक्लदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान् ।
अदात्कर्मणि [1] मष्णारे नियुतानि चतुर्दश ॥ २८ ॥
भरतस्य महत्कर्म न पूर्वे नापरे नृपाः ।
नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ॥ २९ ॥
किरातहूणान्यवनानन्ध्रान्कङ्कान्खशान् शकान् ।
अब्रह्मण्यान्नृपांश्चाहन्म्लेच्छान् दिग्विजयेऽखिलान् ॥ ३० ॥
जित्वा पुराऽसुरा देवान्ये रसौकांसि भेजिरे ।
देवस्त्रियो रसां नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ॥ ३१ ॥
सर्वकामान्दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ।
समास्त्रिणवसाहस्रीर्दिक्षु चक्रमवर्त्तयत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टाधिकसप्ततिमेध्यानश्वान्बबन्ध किङ्कुर्वन् वसु धनं प्रकर्षेण ददत् साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशेऽग्निश्चितोऽभूत् यस्मिन्नग्निचयने देशे वा सहस्रम्ब्राह्मणाः भरतेन भूरिदानेन दत्ताः गाः बद्धशः प्रत्येकं बद्धं विभेजिरे विभज्य जगृहुः चतुरशीत्यधिकैस्त्रयोदशसहस्रैरेकं बद्धं भवति तथाहि "हिरण्येन परीवृतान्कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् मष्णारेऽभरतो ददाच्छतब्बद्धानि सप्त च" इति श्रुत्युक्तानि सप्ताधिकशतं बद्धानि श्रीशुकेनोत्तरश्लोके चतुर्दशलक्षत्वेन सङ्गृहीतानि "अदात्कर्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दश" इति एवं चतुर्दशलक्षायां सप्ताधिकशतभागो बद्धमित्युक्तम् इयं च बद्धसङ्ख्या श्लोकेन सङ्गृह्यते ।

"चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः ।
बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश" ॥ २६ ॥

देवानामपि मायां वैभवमत्यगादत्यशेत यतः गुरुं पूज्यं हरिमायथौ प्राप्तः तदंशभवत्वात् मायवत्तर इति पाठे ह्रस्वः श्रुत्यनुसारेण मायावतां श्रेष्ठो हरिरेवाऽसावित्यर्थः ॥ २७ ॥

मृगान् श्रेष्ठगजान् भद्रमन्द्रमृगादयो गजजातिभेदाः मष्णारे इत्यस्य श्रुतिपदस्य व्याख्यानं कर्मणीति कस्मिंश्चित्कर्मविशेषे केचित्तु मष्णारे तीर्थे इति व्याचक्षते ॥ २८—३० ॥

पुरा देवान् जित्वा येऽसुरा रसौकांसि रसातलादिस्थानानि भेजिरे तैः प्राणिभिर्बलिभिर्देवस्त्रियो रसातलं नीताः सतीः पुनराहरदानिन्ये प्राणिभिरन्यैर्मनुष्यादिभिः सह नीता इति वा पणिभिरिति पाठे पणयोऽसुरास्तैर्नीताः सतीः यद्वा पणयो दूतास्तैर्दूतान्प्रस्थाप्याहरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् चक्रं सेना आज्ञा वा ॥ ३२ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गङ्गायामनु गङ्गातीरे गङ्गाया अनुलोमं वा गङ्गासागरसङ्गमादारभ्य यावत्तदुत्पत्ति तावदित्यर्थः । पञ्चपञ्चाशता पञ्चाशदधिकशतद्वयसङ्ख्याकैः वाजिभिरश्वैर्भगवन्तमीजे उक्तसंख्याकैरश्वमेधैस्तत्र भगवन्तमाराधितवानित्यर्थः । तदा दीर्घतमसम् ऋषिं पुरोधाय पुरोहितङ्कृत्वा प्रभुर्भरतः यमुनायामनु पूर्ववदर्थः ॥ २५ ॥

अष्टसप्तति अष्टाधिकसप्ततिमेध्याश्वान् उक्तसंख्याकान् मेध्यांश्चिर्दुष्टानश्वान् बबन्ध तावतामश्वानां बन्धनपूर्वकैर्मेधैरीज इत्यर्थः । कथम्भूतः ? वसु धनं प्रददत् प्रयच्छन् दौष्यन्तेर्दुष्यन्तसुतस्य भरतस्याग्निः साचिगुणे प्रकृष्टगुणवति देशे चितः यस्मिन्नग्निचयने तद्देशे वा सहस्रं ब्राह्मणाः भरतेन भूरिदानेन दत्ताः गाः बद्धशः प्रत्येकं बद्धा बध्वा विभेजिरे विभिज्य जगृहुः सहस्रशब्दो बहूनामुपलक्षकः ॥ २६ ॥

तथा मष्कारे तीर्थविशेषे कर्मणि यज्ञकर्मणि मष्काराख्ये कर्मणि वा त्रयस्त्रिंशच्छतसंख्याकानश्वान् बध्वा नृपान् पार्थिवान् विस्मापयन् पुरु बह्व्यः मायाः यषां सन्तीति तथा तेषां देवानां मायामश्वहरणादिरूपां दौष्यन्तिर्भरतोऽत्यगात् देवैर्नृपैश्च चिकीर्षितं यज्ञविघ्नमपाकृत्याजतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

शुक्लदतः शुक्लदन्तान् हिरण्येन परिवृतान् चतुर्दशनियुतसंख्याकान् मृगान् भद्रमृगादिसंज्ञकान् गजानदात् प्रायच्छत् ॥ २८ ॥

किञ्च भरतस्य महदद्भुतं कर्म पूर्वे ऽपरेऽर्वाचीनाश्च नृपाः नैवापुर्नैव कृतवन्तः नापि प्राप्स्यन्ते नापि करिष्यन्ति यथा जनाः बाहुभ्यां गमनसाधनाभ्यां त्रिविष्टपं नैव प्रापुः नापि प्राप्नुवन्ति प्राप्स्यन्ति च तद्वत् ॥ २९ ॥

महत्कर्मैव दर्शयति–किरातहूणानिति । अब्रह्मण्यान् ब्राह्मणेष्वसाधून् किरातादीन् हीनजातीन् नृपान् च म्लेच्छांश्च सर्वान् दिग्विजयेऽहन् हतवान् ॥ ३० ॥

किञ्च ये असुरा राक्षसाः पुरा पूर्वकाले देवान् जित्वा रसौकांसि रसातलस्थानानि भेजिरे प्राप्ताः तैः प्राणिभिर्बलिभिर्देवस्त्रियो रसां रसातलं प्रति नीताः प्रापिताः ताः पुनराहरत् आनयत् प्राणिभिरन्यैर्मनुष्यादिभिः सह नीता इति वा पणिभि-

[1] ( १ ) मष्कारे

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रिति पाठे पणायो ऽसुरास्तैर्नीताः बद्धा, पणायो दूताः दूतान् प्रस्थाप्याहरादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च भरते राजनि सति रोदसी द्यावापृथिव्यौ तस्य प्रजानां तद्विषयस्थानां सर्वान् कामान् दुदुहतुः पूरयामासतुः एवं त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रसंवत्सरान् दिक्षु चक्रम् आज्ञामवर्तयत् ॥ ३२ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

को महाभिषेको नाम यज्ञः ? इत्यतस्तत्स्वरूपमाह-पञ्चेति । गङ्गायामनु समीपतीरे पञ्चपञ्चाशतैः पञ्चभिः पञ्चाशता च दीर्घतमसं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा प्रभुरुत्तमकल्पेन यष्टुं समर्थः पुनर्यमुनायाम् अनुतीरे अष्टसप्तातिं मेध्याश्वान् बबन्ध तदा दक्षिणां वसु रत्नराशिमेव प्रददौ भरतस्येदं च सामर्थ्यमाह भरतस्येति । कैकेयीपुत्रव्यावृत्त्यर्थं दौष्यन्तेरिति । भरतस्य यज्ञे अग्निरग्रभागे नेतृत्वादग्निनामा साचीगुणो चितः सचिवगुणो कृतः साचिव्यंकृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

यस्मिन् यज्ञे ब्राह्मणा वन्दशः सहस्रं द्विसाहस्रं गाः विभेजिरे विभज्य स्वीकृतवन्तः दौष्यन्तिः नृपस्तस्मिन्यज्ञे त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वान् बध्वा नृपान् विस्मापयन् विस्मितकुर्वन् उरुमायया महता महिम्ना देवानां मायां निजभोगेच्छामत्यगात् काङ्क्षितादप्यधिकं दत्तवानित्यर्थः । यज्ञे विघ्नकरीमतिक्रान्तवानिति वा ॥ २६ ॥ २७ ॥

शुक्लदतः शुक्लदन्तान् कृष्णान् मृगान् कृष्णमृगान् गजान् वा "भद्रो गजो मृगश्चेति" हलः । मष्णारे व्रतविशेषसमाप्तिलक्षणे कर्मणि क्रियमाणे इति शेषः । तीर्थविशेषे वा ॥ २८ ॥

पूर्वे नृपा न उदायुः प्रापुः अपरे पश्चात्तना न प्राप्स्यन्ति इदानीन्तना नाप्नुवन्तीति किमु वक्तव्यं, तत्र दृष्टान्तमाह-बाहुभ्यामिति । अग्निष्टोमादिसाधनमन्तरेण केवलं बाहुभ्यां स्वर्गं यथा तथा "आकाशं त्रिदिवे व्योम्नि दिव्यपि" इति यादवः ॥ २९ ॥

स किरातादीन् म्लेच्छानब्रह्मण्यान् ब्राह्मणविरोधिनो नृपानहन् ॥ ३० ॥

असुरांश्च जित्वा येन भरतेन देवाः स्वौकांसि स्वस्थानानि भेजिरे सः नाम्ना पणिभिरसुरैः रसातलं नीता देवस्त्रियः पुनराहरत् आनीतवान् ॥ ३१ ॥

त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशत्सहस्रपरिमितान् वर्षान् चक्रमाज्ञां "चक्रं सैन्यं जलावर्तः" इत्यादि "चक्रमाज्ञा रथाङ्गयोः" इति ॥ ३२ ॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अश्वान् बबन्ध यज्ञार्थमिति शेषः ॥ २६—२९ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वाजिभिरश्वमेधैः ममतायाः पुत्रं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा अश्वान् बबन्ध यज्ञार्थमित्यर्थः ॥ २५ ॥

साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशे अग्निश्चितोऽभवत् यस्मिन् अग्निचयने कर्मणि सहस्रसङ्ख्या ब्राह्मणाः प्रत्येकं बद्धं बद्धं चतुरशीत्यधिकत्रयोदशसहस्राणि गा विभेजिरे प्रापुः बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश ॥ २६ ॥

देवानामपि मायां वैभवम् अत्यगात् अत्यशेत यतः गुरुं जगद्गुरुं हरिं च ययौ प्राप्तः । मायावत्तर इति पाठे मायावैभवं तद्वतां श्रेष्ठः हरेरंशत्वात् ॥ २७ ॥

मृगान् श्रेष्ठगजान् भद्रमन्द्रमृगादयो गजजातिभेदा उच्यन्ते मष्णारे कस्मिंश्चित् कर्मविशेषे तीर्थविशेषे इति केचिदाहुः । चतुर्दशलक्षाणि अदात् । तथा च स्मृतिः "हिरण्येन परिवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च" इति तेन सप्ताधिकशतबद्धान्येव चतुर्दशलक्षाणि भवन्तीति श्रीशुकदेवविवरणात् चतुर्दशलक्षाणां सप्ताधिकशतभागो यश्चतुरशीत्यधिकत्रयोदशसहस्रप्रमाणः स एव बद्धं भवतीत्यवसीयते. अत एव बद्धसंख्या श्लोकेनोक्ता "चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः । बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश" इति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

ये असुराः पुरा देवान् जित्वा स्वौकांसि रसातलादिस्थानानि भेजिरे प्राप्ताः अत एव देवस्त्रियः रसातलं नीता नीतवन्तः तेभ्य एवासुरेभ्यः सकाशात् ताः स्त्रियः बलिभिः प्राणिभिः स्वप्रेष्यजनैः पुनः आहरत् आनिनाय आनीय च दिवि देवान् प्रापयामासेति भावः । पणिभिरिति पाठे पणिभिरसुरैर्वारभूतैःस्त्रियो नीताः ॥ ३१ ॥

त्रिणवसाहस्रीः सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् व्याप्य चक्रं सेनाम् ॥ ३२ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ २५ ॥

साचीगुणे प्रकृष्टगुणयुक्ते देशे चितः यत्र अग्निचयने देशे वा भरतेन दत्ताः गाः सहस्रं ब्राह्मणाः बद्धशः चतुरशीत्यधिके त्रयोदशसहस्रैरेकं बद्धं भवति प्रत्येकं बद्धं विभज्य जगृहुः ॥ २६ ॥

त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वान्बध्वा नृपान् विस्मापयन् देवानामपि मायां प्रभुत्वशक्तिमत्यगात् गुरुं पूज्यं भगवन्तमाययौ जगाम ॥ २७ ॥

"हिरण्येन परिवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मष्णारे भरतो ददाच्छतं बद्धानिसप्तच"इति श्रुत्युक्तान् सप्ताधिकशतं बद्धसङ्ख्याकान् मृगान् कर्मणि दत्तवान् तानेव चतुर्दशलक्षसङ्ख्याकत्वेन विवृत्य दर्शयति-मृगानिति । मृगान् गजान् भद्रमन्द्रमृगादयो गजजाति भेदाः मष्णारे इति श्रुतिपदं व्याचष्टे कर्मणीति ॥ २८ ॥

भरतस्य महत् श्रेष्ठं कर्म पूर्वे नृपाः नैवापुः नैव कृतवन्तः अपरे नैव प्राप्स्यन्ति नैव करिष्यन्ति यथा बाहुभ्यां त्रिदिवं नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति ते अथवा जना इति शेषः ॥ २९ ॥

स सम्राट् लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट् श्रियम् ।
चक्रं [1]चास्खलितं प्राणान् मृषेत्युपरराम ह ॥ ३३ ॥
तस्यासन्नृप ! वैदर्भ्यः पत्न्यस्तिस्रः सुसम्मताः ।
जघ्नुस्त्यागभयात्पुत्रान्नानुरूपा इतीरिते ॥ ३४ ॥
तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मरुत्स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥ ३५ ॥
अन्तर्वत्न्यां भ्रातृपत्न्यां मैथुनाय बृहस्पतिः ।
प्रवृत्तो वारितो गर्भं शप्त्वा वीर्यमवासृजत् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

म्लेच्छान् अब्रह्मण्यान् नृपांश्चाहन् हतवान् किञ्च पुरा असुराः देवान् जित्वा रसौकांसि रसातलानि भेजिरे प्राप्ताः तदा प्राणिभिर्बलिभिरसुरैर्देवस्त्रियो रसौकांसि नीता यास्ताः पुनराहरत् आनीतवान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तस्य राज्ञः प्रजानां सर्वान् कामान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ दुदुहतुः पूरयामासतुः त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रसम्वत्सरान् चक्रमाज्ञामवर्तयत् ॥ ३२ ॥

---

भाषा टीका ।

और सोमतेय को पुरोहित बना कर श्रीगङ्गाजी के तट पर पचपन ( ५५ ) वाजि मेध यज्ञ करते हुए, तथा यमुना तटपर भी करते हुए ॥ २५ ॥

और अठहत्तर पवित्र अश्वों कों अर्थात् यज्ञोपयोगि अश्वों को धन देकर बांध लिये । दुष्यन्त के पुत्र भरत महाराज के अग्नि का चयन ( स्थापन ) बड़े गुण वाले देश में भया कि-जिस देश में सहस्र ब्राह्मणों को एक एक बद्व गायें प्राप्त हुईं । बद्व नाम ( १३०८४ ) इतनी सङ्ख्या का है ॥ २६ ॥

भरत चक्रवर्ति ने एक सौ तेतीस ( १३३ ) अश्वों को यज्ञ के निमित्त बांध कर अन्य राजाओं को विस्मय कराते हुए, दुष्यन्त के पुत्र राजा भरत महाराज देवों की माया को जीत गये क्योंकि साक्षात श्रीहरि को प्राप्त हुए हैं ॥ २७ ॥

मृगनामक श्रेष्ठ जाति वाले शुक्ल दांतों वाले हस्तियों सुवर्ण के भूषणों सें अलंकृत कर के मष्णार नामक कर्म के विषे चौदह नियुत दान किये । नियुत नाम एक लक्ष का है ॥ २८ ॥

चक्रवर्त्ती भरत महाराज के कर्म को न आज तक कोइ राजा लोग प्राप्त हए और न आगे ऐसे कोई भी राजा लोग प्राप्त होंगे, जैसे हाथों से किसी को स्वर्ग नहीं प्राप्त हुआ, फिर वर्त्तमान समय में तो उनके यश को कोन प्राप्त हो सक्ता है ॥ २९ ॥

और राजा भरत दिग्विजय में, किरात, हूण, यवन, अन्ध्र, कङ्क, कश, शक, और म्लेच्छ, इत्यादि जो २ अब्रह्मण्य राजा लोग रहे तिन सबों को मार डाले ॥ ३० ॥

पहिले समय में असुर लोग जो देवताओं को जीतकर देवताओं की स्त्रियों को और प्राणियों सहित रसातल को लेगये भरतजी उनको जीत कर फिर लाते हुए ॥ ३१ ॥

भरतजी के राजा होने पर पृथिवी और आकाश प्रजाओं के सब कामों को पूर्ण करते हुए, इस प्रकार सत्ताईस (२७) सहस्र वर्ष पर्यंत भरतजी की दिशाओं में आज्ञा फिरती भई ॥ ३२ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य वैराग्येण मोक्षप्रकारमाह—स इति । मृषेति विचार्येतिशेषः ॥ ३३ ॥

नाऽनुरूपा मत्सदृशा न भवन्तीति भर्त्रा ईरिते सति व्यभिचारशङ्कयाऽस्मान् त्यक्ष्यतीति भयात्पुत्रान् जघ्नुः पुनः पुत्राणां दर्शनेन वैसादृश्याऽनुसन्धानेन त्यजेदन्यथेत्याशयेन हतवत्यः ॥ ३४ ॥

वितथे व्यर्थे सति तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्स्तोमेन यागेन यजतः तस्य प्रसन्नास्सन्तो मरुतो भरद्वाजं नाम पुत्रमुपाददुः समर्पयामासुः ॥ ३५ ॥

मरुतां भरद्वाजागमप्रकारं प्रदर्शयन्नाह—अन्तर्वत्न्यामिति चतुर्भिः । अन्तर्वत्न्यां गर्भिण्यां भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां चौर्येण मैथुनाय कदाचित्प्रवृत्तो बृहस्पतिस्तदा द्वितीयगर्भस्यावकाशाभावादाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितस्ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरन्धो भवेति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिञ्चत्ततो बृहस्पतेः शापाद्गर्भस्थो दीर्घतमाः

(१) जायास्सुतान् प्राणात् इति० वीर०

तं त्यक्तुकामां ममतां भर्तृत्यागविशङ्किताम् ।
नामनिर्वचनं तस्य श्लोकमेनं सुरा जगुः ॥ ३७ ॥
मूढे ! भरद्वाजमिमं भर द्वाजं बृहस्पते ! ।
यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ ३८ ॥
चोद्यमाना सुरैरेवं मत्वा वितथमात्मजम् ।
व्यसृजन्मरुतोऽबिभ्रन् दत्तोऽयं वितथेऽन्वये ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम् पूरुवंशकीर्तने
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्धो बभूव तेन च तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥

तं च परवीर्यजं भर्तुस्त्यागाद्विशङ्कितां सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति सुरा एनं बृहस्पतेर्ममतायाश्च विवादरूपं श्लोकं जगुः किमर्थं जगुरत आह-तस्य नामनिरुच्यते येन तत् तन्नामनिर्वचनेनैव भर्तुस्त्यागशङ्कामपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह, हे मूढे ! इमं पुत्रं भर पुषाण, भर्तुर्बिभेमीति चेत्तत्राऽऽह—द्वाजमेकस्य क्षेत्रेऽन्यस्य बीजादित्येवं द्वाभ्यां जातमतस्तस्याप्ययं पुत्र इति न तस्माद्भयशङ्केत्यर्थः । एवमुक्ता सती तं प्रत्याह—हे बृहस्पते ! त्वमिमं भर यतो द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायतो जातम् अतो नाहमेकाकिनी भरामीत्यर्थः । यद्यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवदमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरद्वाज इति । पाठान्तरे यस्य त्यागदुःखात् पितरौ यातावित्यर्थः ॥ ३८ ॥

वितथं व्यभिचारसम्भवात्तमात्मजं वितथं निरर्थकं मत्वा ममता व्यसृजत्त्यक्तवती पाठान्तरे आदिजं प्रथमजं भर्तुर्वीर्याज्जातमेव मुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातं तत्याजेत्यर्थः । एवं तया त्यक्तं मरुतोऽबिभ्रन्नबिभरुः तदेवं मरुद्भिः प्राप्तोऽयं भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं वर्तयन् स सम्राट् सार्वभौमो भरतः लोकपालानामैश्वर्यमतुलां स्वां श्रियम् अव्याहतमाज्ञाचक्रं प्राणांश्च मृषेत्यनित्या इति निश्चित्य उपरराम विरक्तो ऽभवत् ॥ ३३ ॥

हे नृप ! तस्य भरतस्य सुसम्मतास्तिस्रः पत्न्यः विदर्भस्य सुताः आसन् ताश्चैकैकं जातान् पुत्रान् मम नानुरूपाः सदृशा इमे पुत्रा न भवन्तीति भर्त्रा ऽभिहिते सति व्यभिचारशङ्कयाऽस्मान् त्यक्ष्यतीति भयार्ता जघ्नुः ॥ ३४ ॥

एवं तस्य भरतस्य वंशे वितथे व्यर्थे सति तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्स्तोमाख्येन यागेन यजत आराधयतः तस्य प्रसन्नाः मरुतः भरद्वाजाख्यं सुतमुपादत्तुः समर्पयामासुः ॥ ३५ ॥

तस्य भारद्वाजनाम निर्वक्तुं कथामाह-अन्तर्वत्न्यामिति । कदाचित् बृहस्पतिः भ्रातुरुचथ्यस्य भार्यायामन्तर्वत्न्यां गर्भिण्यां ममताख्यायां मैथुनार्थं प्रवृत्तस्तदा द्वितीयगर्भावकाशाभावात् आक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितस्ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः दीर्घं तमः प्रवेक्ष्यसि अन्धश्च भविष्यतीति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिञ्चत् ॥३६॥

अतो बृहस्पतेः शापात् गर्भस्थो दीर्घतमा बभूव तेन च तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितम् सद्य एव कुमारो ऽभवत् तं च परवीर्यजं भर्तुस्त्यागाद्विशङ्कितां सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति सुरा बृहस्पतेश्च ममतायाश्च विवादरूपं श्लोकमेतं "मूढे" इति वक्ष्यमाणं श्लोकं जगुः, किमर्थं जगुः? इत्यत आह नामनिर्वचनं तस्येति नाम निरुच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तन्नामनिर्वचनं तत्प्रतिपादकं श्लोकं जगुरित्यन्वयः यद्वा नाम निरुच्यते येन श्लोकेन तं जगुरित्यन्वयः तस्य नामनिर्वचनेनैव भर्तृत्यागशङ्कामपाकर्तुं जगुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्लोकमाह-मूढे इति । तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह-हे मूढे ! इमं पुत्रं भर पुषाण भर्तुर्बिभेमीति चेत् तत्राह द्वाजम् एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य वीर्यादित्येवं द्वाभ्यां जातमतस्तस्याप्ययं पुत्र इति न तस्माद्भयशङ्केत्यर्थः । एवमुक्ता सती तं प्रत्याह, हे बृहस्पते ! त्वमेवेमं द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायेन जातं भर नाहमेनं भरामीत्यर्थः । यत् यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवदमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरद्वाजसंज्ञक इति ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सुरैश्चोद्यमाना श्लोकगानपूर्वकं परिशङ्क्यमाना ममता तमात्मजं वितथं व्यभिचारजत्वान्निरर्थकं मत्वा व्यसृजत् मत्वाऽऽहितरमात्मजमिति पाठान्तरं तदा आहितरं प्रथमजं भर्तुर्वीर्याज्जातमेव मुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातन्तत्याजेत्यर्थः । एवं तया त्यक्तं मरुतो बिभ्रन् आबिभरुः तदेवं मरुद्भिः प्राप्तोयं भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः एवं च वितथाख्योपि बभूवेति भावः ॥ ३९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भरतस्य वैराग्यप्रकारमाह—स इति । चक्रं राष्ट्रं प्राणानिन्द्रियाणि लोकपालानामैश्वर्यं स्वराज्यादिकं च मृषा नाशशीलस्कमिति मत्वा उपरराम उपरतव्यापारोऽभूत् "आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमसारञ्चाप्यनित्यकम्" इत्यादिवाक्यप्रसिद्धं सूचयति हेत्यनेन ग्रन्थान्तरेतिहासं वा ॥ ३३ ॥

इदानीं तस्य सन्तानप्रकारं कथयति—तस्येति । वैदर्भ्यः विदर्भराजपुत्र्यः ते पुत्राः अनुरूपा अनुकूला न भवन्ति इति राज्ञा ईरिते कथिते ताः पत्न्यस्त्यागभयात्पुत्रांस्तान् जघ्नुरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

नन्वेवं चेद्भरतस्य पुत्राभावेन परलोकक्षेमाभावः प्रसक्त इति तत्राह—तस्येति । तस्य वंशे एवं वितथे उत्सन्ने सति अनुरूपवंशवर्धनेन पुत्रेण भाव्यमिति तदर्थं पुत्रार्थं नाम्ना मरुत्स्तोमेन मरुद्विषययज्ञेन यजतस्तस्य भरतस्य मरुतो नामदेवाः गुणनिमित्तेन नाम्ना भरद्वाजं सुतमुपाददुः पुत्रत्वेन दत्तवन्तः ॥ ३५ ॥

कस्मादस्य भरद्वाजाख्यं येन तन्नामयुक्तः स्यादतस्तज्ज्ञापनाय तदुत्पत्तिप्रकारमाह—अन्तर्वत्न्येति । बृहस्पतेर्भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्या अन्तर्वत्न्या उतथ्याहितशुक्रं दधानया नाम्ना ममतया अन्तर्गर्भिणीति वारितोपि मैथुनाय प्रवृत्तो बृहस्पतिरन्धो भवेदिति गर्भं शप्त्वा धिक्कृत्य स्ववीर्यं तस्यां ममतायामसृजत् अधादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

ततः किमभूदिति तत्राह—तमिति । तं बृहस्पतिगर्भं त्यक्तुं कामं, किमर्थम् ? उचथ्याख्यभर्तृत्यागशङ्कितां ममतां प्रति तस्य सुतस्य नाम्नो निर्वचनं येन ज्ञायते स तथा तं श्लोकं सुरा जगुरित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

भो मूढे इमं द्वाजं भर "भृभरणे" इति धातुः न त्यज उचथ्यस्य क्षेत्रजं बृहस्पतेर्जातमिति द्वयोः उचथ्यक्षेत्रबृहस्पत्योर्जातत्वात् द्वाजमिति भरद्वाजनामानं क्रियापदस्य सुबन्तपदसायुज्येन नामत्वं स्कन्दधर इत्यादौ द्रष्टव्यं धरस्कन्धेत्यर्थोपपत्तेः "पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः" इति दर्शनात् "स्कन्दगतिशोषणयोः" इति धातोः तदुक्तम् (१) द्वाजाभिमं भर उचथ्यस्य क्षेत्रजो बृहस्पतेर्जात इति द्वयोर्जातत्वात् द्वाजः इति यश्च बृहस्पतेर्वाजं प्रजार्थिसन्ततिं भरद्भरणाच्छीलश्च इति वा बृहस्पतेर्निमित्ताद्भरद्वाजं प्रजासन्ततिं भरन् भरंश्चासौ बृहस्पतेर्वाजश्चेति विग्रहः भरतेः शपिकरणत्वादभ्यासाभावः पितरौ दुःखात् भरत भर्ता भ्राता बृहस्पतेर्वाजतो वाजः वा शब्दस्य पूर्वनिपातो ज्ञातव्यः यथा बृहस्पतेर्जातः तथोचथ्यादपीत्यर्थः । ततः पितृभर्तृत्वात् बृहस्पतेर्वाजत्वादयं भरद्वाज इति । तदुक्तम् (२) बृहस्पतेर्वाजः प्रजासन्ततिर्येन भृता स बृहस्पतेर्भरद्वाज इति ॥ ३८ ॥

सा ममता सुरैरेवं चोद्यमाना भरेति प्रेर्यमाणापि तमात्मजं देवं बृहस्पतिं पुत्रात्मना जातं मत्वा भर्तृत्यागशङ्कया तमात्मजं व्यसृजत् ततो देवाः द्वाजं किमकुर्वन्निति तत्राह—मरुत इति । मरुतो देवास्तं द्वाजं गर्भमबिभ्रन् भृतवन्त इति भरद्वाजः तदुक्तम् "भरद्वाजो मरुद्भिश्च भृतो जातो द्वयोर्यतः" इति ममतायां वाजं गतं सुतं गर्भं मरुतोऽभरन्नित्यतो वा भरद्वाज इत्येषोऽर्थोऽप्यवबोद्धव्यः, भृत्वा किं कृतं तैः ? इति तत्राह—दत्त इति । भरतस्यान्वये वितथे सति मरुद्भिरयं भरताय दत्तः पुत्रत्वेनेति शेषः अस्य भरतपुत्रत्वानन्तरं वितथेति नामान्तरमपि ज्ञातव्यं "वितथस्य सुतान्मन्योः" इत्युत्तरवचनाच्चेति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
( विजयध्वजरीत्या सप्तदशः । )

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लोकपालेभ्योऽप्यासम्यक् ख्यातिर्यत्र तथाभूतमैश्वर्यं प्राणात् बलहेतुकात् शौर्यात् अस्खलितं चक्रमाज्ञां च मृषा मिथ्याभूतं विचार्येति शेषः । उपररामेति सर्वं त्यक्त्वा वनं गत्वा भक्त्या भगवन्तमवापेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नानुरूपा न मत्सदृशा इमे इति भर्त्रा ईरिते सति व्यभिचारशङ्कया अस्मांस्त्यक्ष्यतीति भयात् पुत्रान् जघ्नुः ॥ ३४ ॥

तदर्थं वंशार्थं मरुत्स्तोमेन यज्ञेन यजतः यजते तस्मै मरुतो भारद्वाजं नाम पुत्रं उपाददुः निकटमानीय ददुः ॥ ३५ ॥

---

(१) तात्पर्ये (२) इदमपितात्पर्योक्तम् ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भरद्वाज एव क इत्यपेक्षायामाह–अन्तर्वत्न्यामित्यादि । भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां तदा द्वितीयगर्भस्यावकाशाभावादाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितः ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरन्धो भवेति तं गर्भस्थं शप्त्वा बलाद्वीर्यमादधौ ॥ ३६ ॥

ततो बृहस्पतेः शापाद्गर्भस्थो दीर्घतमा अन्धो बभूव तेन तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् तं तु परवीर्यजं त्यक्तुकामां भर्तुस्त्यागाद्विशंकितां ममतां प्रति सुरा बृहस्पतेर्ममतायाश्च संवादरूपं श्लोकं जगुः कीदृशं तस्य सुतस्य नाम निरुच्यते येन तम् ॥ ३७ ॥

पुत्रं त्यक्तुं यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह–हे मूढे ! इमं पुत्रं भर पालय भर्तुर्बिभेमीति चेत्तत्राह–द्वाजम् एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य बीजादित्येवं द्वाभ्यां जातम् अतस्तत्याप्ययं पुत्र इति न तस्मादृभयशङ्केत्यर्थः । ममता प्राह–हे बृहस्पते ! त्वमिमं भर यतो द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायतो जातं तत्रापि मय्यकामायां ते तव बलात्कारात्तथैवायं पुत्रो न मम वस्तुत इत्युक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती यतो यातौ गतौ ततो हेतोरयं तु भरद्वाज इति बदुःखादिति पाठे यस्य पुत्रस्य त्यागदुःखात् पितरौ यातौ ॥ ३८ ॥

सुरैरेवं चोद्यमाना हे ममते ! त्वं बृहस्पतेरुपपतेरागां पालयेति सोपहासमुक्त्वा तमात्मजं वितथं व्यर्थं मत्वा ममता लज्जया व्यसृजत् तत्याज आदिजामिति पाठे प्रथमजं बृहस्पतिजातमित्यर्थः । एवं तया त्यक्तं मरुतोऽबिभ्रन् अबिभरुः भृत्वा च भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः ॥ ३६ ॥

इतिसारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे विंशतितमः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स भरतः लोकपालाख्यमिन्द्राद्यैश्वर्यं मृषाऽनित्यं मत्वा प्राणान् प्राणवत्प्रियान् पुत्रादींश्च मृषाऽनित्यान् मत्वोपरराम लोकपालाख्यैश्वर्यात्कर्मफलात् अधिराट् श्रीप्रभृतिभ्यश्च वर्तमानेभ्यो विरक्तोऽभूदित्यर्थः । सर्वतो विरक्तः सन् भगवद्भजनेन मुक्तोऽभूदिति भावः ॥ ३३ ॥

कश्चित् कस्यचित्पुत्रान् प्रतिभरतेन एते अनुरूपा न भवन्ति तन्मात्रा सहिता त्यक्तुं योग्या इतीरिते सति त्यागभयात् पुत्रान् जघ्नुः उपायेन वन्ध्या बभूवुरित्यर्थः यतः सुसम्मताः सम्भाविताः ॥ ३४ ॥

तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्सोमेन यागेन यजतो भरतस्य प्रसन्ना मरुतः भरद्वाजं सुतमुपाददुः ॥ ३५ ॥

यदा दैवात् काममोहितो बृहस्पतिः अन्तर्वत्न्यां गर्भिण्यां भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां मैथुनाय प्रवृत्तः गर्भस्थेन वारितोऽपि त्वमन्धो भवेति गर्भे गर्भस्थं शप्त्वा बलाद्वीर्यमवासृजत् ततो गर्भस्थो दीर्घतमा अन्धो बभूव तेन तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निःसारितं सत् सद्यः कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥

भर्तृत्यागविशङ्कितां परवीर्यजं त्यक्तुकामां ममतां प्रति तस्य बालस्य ममतानिर्दोषत्वद्योतकनाम निरुच्यते येन तमेतं ममताबृहस्पतिविवादरूपं श्लोकं भर्तृत्यागशङ्कानिवृत्त्यर्थं सुरा जगुः ॥ ३७ ॥

बालं त्यक्तुं यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह—हे मूढे ! द्वाभ्यामावाभ्यां जातमिमं क्षेत्रजं स्वभर्तुः पुत्रं भर पुषाण नायं ममेति भावः ममताऽऽह, हे बृहस्पते ! द्वाजम् अहमन्तर्वत्नीत्वेन गर्भान्तरनिरपेक्षा त्वं च विषयसापेक्षः एवं निरपेक्षसापेक्षाभ्यां द्वाभ्यामावाभ्यां जातं भर न ममायं केनापि हेतुनेत्यर्थः । इत्थमुक्त्वा यतः पितरौ यातौ तस्मादयं भरद्वाजः ॥ ३८ ॥

एवं सुरैः चोद्यमाना उभयवाक्यगर्भितश्लोकगानेन निर्दोषायास्तव त्यागं नैवोतथ्यः करिष्यतीति प्रतिबोध्यमानेत्यर्थः । आदितरं प्रथमं गर्भगतम् आत्मजं स्वपुत्रं मत्वा तं सद्यो जातं व्यसृजत्तत्याज एवं तया त्यक्तं मरुतोऽबिभ्रन् अबिभरुः प्राप्तोऽयं भरतस्य अन्वये वितथे सति दत्तः अतो वितथसंज्ञोऽप्ययम् ॥ ३९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
विंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

———

भाषा टीका ।

वे सम्राट् अधिराज लोकपालाख्य अपने ऐश्वर्य को तथा श्री ( सम्पति ) को और सर्व दिशाओं में अप्रतिहत अपनी आज्ञा को तथा प्राणों को भी अनित्य समझ कर इन सब से उपराम को प्राप्त होते हुए ॥ ३३ ॥

हे नृप ! महाराज भरत की विदर्भ देश की तीन रानियें रहीं और राजा को बड़ी सम्मत भी रहीं । पर भर्त्ता ने जब उनों से कहा कि ये तुमारे पुत्र हमारे सदृश नहीं हैं तब उन रानियों ने "व्यभिचार की शङ्का से रजा हमारा त्याग कर देगा" इस भय से अपने पुत्र को मार डालों ॥ ३४ ॥

इस प्रकार जब भरत का वंश वितथ ( उच्छिन्न ) हो चुका तब राजा ने पुत्र के अर्थ मरुत्सोम नामक याग से मरुतों का यजन किया तब मरुतों नें राजा को भरद्वाज पुत्र समर्पण किया ॥ ३५ ॥

वह भरद्वाज पुत्र कौन रहा सो कहते हैं, कि–एक समय देवताओं के गुरू श्रीबृहस्पतिजी महाराज, अपने भ्राता उतथ्य की ममता नामक गर्भवती भार्या से चोरी से मैथुन करने को प्रवृत्त हुए तब भीतर गर्भ में जो बालक रहा उसने निवारण किये, तब गुरूजी उसको "तू अन्धा होजा" ऐसा शाप देकर वीर्य भीतरमें छोड दिया, गर्भस्थ बालक अन्धा होगया पर उसने अपनी एडी की ठोकर से बृहस्पति के वीर्य को बाहर गिरा दिया भूमि में गिरतेही वह बालक होगया ॥३६॥

तब अपने पती के त्याग की शङ्का से उसपुत्रको छोडने की इच्छा वाली ममता के प्रति देवलोग इस एक श्लोक को बोलते हुए कि जिसमें उस पुत्रका नाम का निर्वचन निश्चय पूर्वक कथन होजावे ॥ ३७ ॥

देवलोगों के कहे हुए श्लोक का यही अर्थ है कि "हे-

भाषा टीका ।

स्पति ने कहा कि हे मूढे ! इस द्वाज "दोनों से उत्पन्न होनेवाले" को तू भर पोषण कर तब ममता भी बोली कि हे बृहस्पते ! हमारे और तुम्हारे दो के अन्याय से उत्पन्न होने वाले इस पुत्र को तुम पोषण करो ऐसा कह कर दोनो चले गये इसी बात से इसका नाम भरद्वाज भया ॥ ३८ ॥

इस प्रकार जब देव लोगों ने कही, तब ममता ने अपने पुत्र को वितथ अर्थात् निरर्थक मानकर परित्याग कर दिया तब उस पुत्रका मरुतों ने पोषण किया मरुत्सोमयाग से प्रसन्न होकर भरत के वंश को वितथ छिन्न होनेपर उसी पुत्रको भरत को दिया इसी से उस पुत्रका नाम भी वितथ हुआ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में विंशोऽध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-भाषा टीका समाप्ता ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

—○:*:○—

## ॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

वितथस्य सुतो मन्युर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ।
महावीर्यो नरो गर्गः सङ्कृतिस्तु नरात्मजः ॥ १ ॥
गुरुश्च रन्तिदेवश्च सङ्कृतेः पाण्डुनन्दन ! ।
रन्तिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते ॥ २ ॥
वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः ।
निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ॥ ३ ॥
व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिबतः किल ।
घृतपायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितम् ॥ ४ ॥
कृच्छ्रप्राप्तकुटुम्बस्य क्षुत्तृड्भ्यां जातवेपथोः ।
अतिथिर्ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ॥ ५ ॥
तस्मै संव्यभजत्सोऽन्नमादृत्य श्रद्धयाऽन्वितः ।
हरिं सर्वत्र सम्पश्यन् स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ॥ ६ ॥
अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपते ! ।
विभक्तं व्यभजत्तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ॥ ७ ॥
याते शूद्रे तमन्योऽगादतिथिः श्वभिरावृतः ।
राजन् ! मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ॥ ८ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकविंशे तु दौष्यन्तेः सुतस्याऽन्वय उच्यते ।
रन्तिदेवाजमीढादेर्यत्र कीर्तिः प्रतन्यते ॥ १ ॥

भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञो भरद्वाजः स च ब्राह्मणोऽपि भरतस्य दत्तः पुत्रो जात इति तद्वंशोऽनुक्रम्यते वितथस्य सुतो मन्युस्तस्माद्बृहत्क्षत्रजयमहावीर्यनरगर्गाः पञ्च पुत्रा बभूवुः ॥ १—२ ॥

वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिवोद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य यद्वा वियद्व्ययं प्राप्नुवद्वित्तं भोग्यं यस्य तदेवाऽऽह, बुभुक्षतोऽपि सतो लब्धं लब्धं ददतः तस्मपश्यति, निष्किञ्चनस्येत्यादि सार्द्धैः पञ्चदशभिः ॥ ३ ॥

अपिबतो जलपानमप्यकुर्वतः घृतादित्रयाणां द्वन्द्वैक्यं तोयं च ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथान्यो वृषलोऽतिथिरागमत् विभक्तस्य कुटुम्बार्थमन्नादिकं विभक्तवतः ॥ ७ ॥

सगणाय श्वयूथसहिताय ॥ ८—९ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भरतस्य यो दत्तपुत्रस्तस्य वितथस्य यस्सुतो मन्युः तस्मात् मन्योर्बृहत्क्षत्रादयः गर्गान्ताः पञ्च जज्ञिरे ततो जयः बृहत्क्षत्रानुजो जय

### श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यर्थः । भारद्वाजस्य ब्राह्मणत्वेपि भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञस्सन् भरतस्य दत्तपुत्रोभूत्वा तद्वंशकरो जात इत्यभिप्रायेण मन्युप्रभृतीनां भारतत्वमत्रोच्यते तत्र नरस्यात्मजः सङ्कृतिः ॥ १ ॥

हे पाण्डुनन्दन ! संकृतेस्तु गर्गो रन्तिदेवश्चेति द्वौ सुतौ रन्तिदेवस्य कीर्त्तिस्तु इहाऽमुत्र च लोके गीयते ॥ २ ॥

कीदृशं तद्यशः ? इत्यपेक्षायां सङ्ग्रहेण तद्वृत्तान्तमाह—वियद्वित्तस्येति । वियतो गगनादिवोद्यमं विनैव दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य यद्वा वियत् व्ययं प्राप्नुवद्वित्तं यस्य तदेवाह—बुभुक्षतः सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी भोक्तुमिच्छवे लब्धं लब्धं यत् दैवाल्लब्धं तद्ददतः प्रयच्छतः अतएव निष्किञ्चनस्य सायन्तनश्वस्तनादिपरिग्रहरहितस्य सकुटुम्बस्य सीदतः कृशस्याथापि धीरस्य जितेन्द्रियस्य कदाचिदपिबतः जलपानमप्यकुर्वतः अष्टचत्वारिंशदहानि व्यतीयुः अतिक्रान्तानि बभूवुः कृच्छ्रं क्लेशं प्राप्तः कुटुम्बो यस्य क्षुत्तृड्भ्यां जातः वेपथुर्व्यथा यस्य तस्य दैवात् प्रातरुपस्थितं घृतादीनां द्वन्द्वैक्यं घृतादित्रयं तोयञ्च भोक्तुकामस्य सतः काले भोजनकाले कश्चिद्ब्राह्मणोऽतिथिरागमत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

स रन्तिदेव आदृतः आदरयुक्तः श्रद्धया चान्वितः सर्वत्र भूतेषु हरिं सम्पश्यन् सर्वं भूतजातं भगवदात्मकमनुसन्दधत् अन्नं घृतपायससंयावं तस्मै अतिथये संव्यभजत् विभज्य ददौ तदन्नं भुक्त्वा स द्विजो ययौ ॥ ६ ॥

अथ विभक्तस्य कुटुम्बार्थं तद्द्विजभुक्तावशिष्टमन्नादिकं विभक्तवतो भोक्ष्यमाणस्य सतः हे महीपते ! अन्यः कश्चिद्वृषलोऽतिथिरागमत् अथान्य इति पाठे दानायानर्हः तस्मै वृषलायातिथये विभक्तं कुटुंबार्थं विभक्तं पुनः व्यभजत् विभज्य ददौ ॥ ७ ॥

शूद्रे वृषले गते सति कश्चित् श्वभिरावृतः परिवृतोऽतिथिरागतः तं रन्तिदेवमाह—किमिति ? हे राजन् ! बुभुक्षते क्षुधार्दिताय सगणाय श्वयूथसहिताय मह्यमन्नं दीयतामिति अभ्यागादिति पाठे एवं वदन्नभ्यागच्छदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

———

### श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पूरोः सप्तदशमो दौष्यन्तिः तस्यान्वयः कथ्यते वितथस्येत्यादिना ॥ १ ॥

भरताद्दशमो रन्तिदेवः तस्य माहात्म्यम्भगवन्महिमोपचितत्वात्कथयति—रन्तिदेवस्येत्यादिना । च शब्दो दौष्यन्तिमहिम्ना समुच्चीयते ॥ २ ॥

कीदृशं यशः शत्रुविजयाल्लब्धमुताऽन्यथेति संशयं निवारयति—वीतवित्तस्येति । वीतवित्तस्य वस्तुशून्यस्य दरिद्रस्येत्यर्थः धनाभावे दानं कथं घटते ? इति तत्राह लब्धमिति स्वयं बुभुक्षाभावाद्ददाति न तु कर्त्तव्यत्वेनेति तत्राह बुभुक्षत इति भोगेच्छुः त्वसत्त्वः अन्यथा तदसम्भवादिति तत्राह निष्किञ्चनस्येति तर्हि भिक्षुवत् कृपणा इत्यतो वाऽऽह निष्किञ्चनस्येति अकृपणस्यं कथमवगतं तादिति तत्राह धीरस्येति अस्मद्विषयचिन्ता नास्तीत्यतोवाह—धीरस्येति । धिया सह रमते न तु स्त्रियेति धीरस्तस्य एकाकिनः का चिन्ता इति तत्राह सकुटुम्बस्येति अत एव सीदतः बिभ्यतः शीर्णस्य वा ॥ ३ ॥

शीर्णत्वे निमित्तमाह—अपिबत इति । घृतं च पायसं च गोधूमान्नं च घृतपायससंयावं प्रातरुपस्थितं प्राप्तमेतद्भोक्तुकामस्य काले भोजनसमये ॥ ४ ॥ ५ ॥

आहृत्य आनीय सर्वत्र व्याप्तं ब्राह्मणाय विभक्तस्यान्नस्य शेषं भोक्ष्यमाणस्य भोक्तुकामस्य महीपतेरन्योऽतिथिरागमत् पूर्वविभक्तमन्नं सगणाय गणसहिताय नमश्चक्रे हरये इतिशेषः ॥ ६—९ ॥

———

### श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—३ ॥

घृतेतिसार्द्धकम् । तदन्तरं घृतादिकमुपस्थितं भोक्तुकामस्य ॥ ४—५ ॥

अन्नं पूर्वोक्तं घृतादिकमेव ॥ ६ ॥

पूर्वं हरिं सर्वत्र सम्पश्यन्नित्युक्तम् अधुना च तस्य तां करुणावाचमित्युच्यते तत्र सर्वत्रैव हरिमन्तर्यामितया सम्पश्यन्निति चेत् जीवदुःखाभावेन करुणेयं तेषु विरुध्यते तस्मात्तं सर्वत्र परमकारुणिकतयैव सम्पश्यंस्तद्भावेन स्पृश्यमानः करुणायत इति लभ्यते अत एव ब्रह्मशिवाभ्यां तादृशगुणभक्ताभ्यां सह तदाविर्भावानन्तरं तद्भक्तिरेव फलिता वक्ष्यते "वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे मनः परम्" इति केवलजीवकारुण्यं खलु विघ्नाय भवति भरतवत् तस्मान्न कामय इत्यादिना यो मोक्षानादरः सोपि तत्कारुण्यविभावनमयभक्तिकृत एवेति नायुक्तः स्यादिति ज्ञेयम् ॥ ७—१३ ॥

———

### श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकविंशे पूरुवंश्यरन्तिदेवकथोच्यते ।
यस्य त्वौदार्यधैर्याभ्यां व्यधीशास्तोषमाययुः ॥

वितथो भरद्वाजः स च ब्राह्मणोपि भरतस्य पुत्रस्तस्मात् मन्युः ॥ १—२ ॥

वियतो गगनादिव उद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य तत्रापि लब्धं ददतः बुभुक्षमाणस्यापि ॥ ३—६ ॥

विभक्तस्य विभक्तवतोमहीपतेरन्योऽतिथिरागतः तत्रश्च कुटुम्बाद्यर्थं विभक्तमेवान्नं तस्मै व्यभजत् विभज्य ददौ ॥ ७—९ ॥

———

### श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकविंशे भरतस्य रन्तिदेवादिकीर्तिर्वंशं यातीति वितथस्य

स(१) आहृत्यावशिष्टं यद्बहुमानपुरस्कृतम् ।
तच्च दत्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः श्वपतये विभुः ॥ ९ ॥
पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणम् ।
पास्यतः पुल्कसोऽभ्यागादपो देह्यशुभस्य मे ॥ १० ॥
तस्य तां करुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमाम् ।
कृपया भृशसन्तप्त इदमाहामृतं वचः ॥ ११ ॥
न कामयेऽहं गतिमीश्वरात्परामष्टर्द्धियुक्तामपुनर्भवं वा ।
आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजामन्तःस्थितो येन भवन्त्यदुःखाः ॥ १२ ॥
क्षुत्तृट् श्रमो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं क्लमः शोकविषादमोहाः ।
सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जन्तोर्जिजीविषोर्जीवजलार्पणान्मे ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भरद्वाजस्य सुतो मन्युः तस्मात् बृहत्क्षत्रो जयो महावीर्यो नरो गर्गश्च जाताः नरात्मजः सङ्कृतिः ॥ १ ॥ २ ॥

वियत् व्ययं प्राप्नुवत् वित्तं यस्य तस्य यतो लब्धं ददतः केनापि योगेन जलपानमप्यकुर्वतः ॥ ३ ॥

घृतावर्तिनां समाहारे द्वन्द्वः तोयं चोपस्थितं केनचिदानीय दत्तम् ॥ ४ ॥

कृच्छ्रं क्लेशं प्राप्तः कुटुम्बो यस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ द्विजगमनानन्तरं विभक्तस्य कुटुम्बार्थमन्नादिकं विभक्तवतो भोक्ष्यमाणस्य भोक्तुमुद्यतस्य सतः अन्यो वृषलोऽतिथिरागमत् ॥ ७—११ ॥

---

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीशमनिशं हृदि चिन्तयामि ॥

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले, कि उन भरत महाराज के पुत्र वितथ के सुत मन्यु हुए, तिनके पुत्र बृहत्क्षत्र जय, महावीर्य, नर और गर्ग, ऐसे पांच पुत्र हुए नरके संकृति हुए ॥ १ ॥

हे पाण्डुनन्दन ! संकृति के दो पुत्र गुरु रंतिदेव महाराज हुए कि जिनका यश इस लोक और परलोक में गाया जाता है ॥ २ ॥

वे रन्तिदेवराजा आकाशीवृत्ति से रहते रहे और जो मिलता जाय उसे २ देते जाते और सदा भूख से भोजन के इच्छा वाले रहते रहे बडे निष्किञ्चन तथा बडे धैर्य वाले रहे और कुटुम्ब सहित सदा दुःख पाते रहे ॥ ३ ॥

एक समय में उन राजा को अडतालीस ( ४८ ) दिवस व्यतीत हो चुके बिना जलपान किये, अनन्तर प्रातः काल में घी दूध थूली वा मोहनभोग और जल, यह उपस्थित हुआ ॥ ४ ॥

कष्ट को प्राप्त होरहा कुटुम्ब जिनका और क्षुधा तृषा से शरीर में कम्प जिन के होती ऐसे रन्तिदेव के उसी दिवस भोजन करने की इच्छाकरी और अतिथी ब्राह्मण आया ॥ ५ ॥

रन्तिदेव महाराज ने आदर कर श्रद्धा युक्त होकर वह अन्न उस ब्राह्मण को विभक्त कर दिया, और सो भी सर्व जीवमात्र में हरि को जान कर दिया वह ब्राह्मण भी भोजन कर चलागया ॥ ६ ॥

हे महीपते ! जो विभाग किये हुए में से अपने भाग में आया उसको भी जब भोजन करने को उद्युक्तहुए तब एक वृषल ( शूद्र ) आ गया तब अपने भाग को उस शूद्र में हरि बुद्धि कर उसको देदेते हुए ॥ ७ ॥

शूद्र के जानेपर कुत्तों को साथ लिये एक अतिथि भी राजा के समीप आया और बोला कि–हे राजन् ! मैं समूह सहित भूखा हूं आप मेरे अर्थ अन्न दीजिये ॥ ८ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उच्छेषमुर्वरितम् एकमेव तर्पयतीति तथा ॥ १०—११ ॥

परदुःखासहिष्णुतया सर्वेषां दुःखं स्वयं भोक्तुमाशास्ते—नेति । अणिमाद्यष्टसमृद्धियुक्तां गतिमपि मोक्षमपि चाहं न कामये, तर्हि किं कामयसे ? तदाह–अखिलदेहभाजामार्तिं दुःखं तत्तद्देहकृपेणान्तःस्थितः सन्नहं प्रपद्ये प्राप्नुयामित्येवं कामये येन तद्दुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन ते सर्वेऽदुःखा भवन्ति ॥ १२ ॥

ननु, दुःखं किमिति प्रार्थयसे परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तिरित्याह—क्षुत्तृडिति । कृपणस्य जन्तोर्जीवनहेतोर्जलस्यार्पणान्मे सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ताः ॥ १३ ॥

(१) आतिथ्यावशिष्टम् इति वीर० विज० ॥

इति प्रभाष्य पानीयं म्रियमाणः पिपासया ।
पुल्कसायाददाद्धीरो निसर्गकरुणो नृपः ॥ १४ ॥
तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् ।
आत्मानं दर्शयाञ्चक्रु (१) मार्याविष्णुविनिर्मिताः ॥ १५ ॥
स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निस्सङ्गो विगतस्पृहः ।
वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे मनः परम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इत्येवं प्रभाष्य ॥ १४ ॥

त्रिभुवनाधीशा ब्रह्मादयः मायास्तदीयधैर्यपरीक्षार्थं प्रथमं मायया वृषलादिरूपेण प्रतीताः सन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

परं केवलं वासुदेवे भक्त्या मनश्चक्रे न तु तान् किमपि याचितवान् ॥ १६ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स विभू रन्तिदेवो यदाऽतिथ्यावशिष्टमन्नं तत् बहुमानपुरस्कृतं यथा तथा दत्वा श्वभ्यः शुनां पत्ये च तस्मै नमश्चक्रे भगवद्भावेनेति शेषः ॥ ९ ॥

अथोच्छेषमवशिष्टं पानीयमात्रं तदप्येकपरितर्पणं एकपुरुषमात्रतृप्तिकरं पास्यतस्ततः कश्चित्पुल्कस अशुभाय नीचाय मह्यमपः पानीयं जलं देहीति वदन्नभ्यागच्छत् ॥ १० ॥

तस्यापि पुल्कसस्यापि कृपणाः दीनाः विपुलः श्रमो याभ्यो ऽवगम्यते ता वाचः आकर्ण्य कृपया नितरां सन्तप्तो रन्तिदेव इदं वक्ष्यमाणममृततुल्यं वच आह ॥ ११ ॥

तदेव दर्शयति–न कामय इति द्वाभ्याम् । अष्टर्द्धियुक्ताम् अणिमाद्यैश्वर्ययुक्ताम् ईश्वराणां ब्रह्मादीनां गतिं प्राप्तिम् अहं न कामये नेच्छामि नाप्यपुनर्भवं मोक्षं वा कामये किन्त्वखिलानां देहभाजां देहिनां क्षुत्पिपासार्दितानां अन्तःस्थितामार्तिं दुःखं प्रपद्ये प्राप्नुयामिति कामये सर्वेषां दुःखमहमेक एवानुभवेयमित्याशास इत्यर्थः । किमेवं विधकामनयेत्यत आह—येन भवन्त्यदुःखा इति । येन दुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन सर्वे देहभाजो निर्दुःखा भवन्ति येनास्मदनुभवेनेति वा ॥ १२ ॥

ननु, दुःखमिति प्रार्थयसे परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तेरित्याह–क्षुत्तृडिति । कृपणस्य दीनस्य जीवितमिच्छोः जन्तोर्जीवस्य जलार्पणेन जीवनहेतोर्जलस्यार्पणेनैव सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ता भवेयुरिति शेषः । जीवकलार्पणेनेतिपाठे ऽप्यर्थः । जिजीविषोर्जन्तोर्मे जीवकलार्पणेनास्मत्प्राणदानेन क्षुधादयो निवृत्ताः स्युः मम प्राणानपि दद्यामित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वयं पिपासया म्रियमाणोऽपि एवम्प्रभाष्य धीरो निसर्गकरुणः निरुपाधिककृपावान् नृपो रन्तिदेवः पुल्कसाय तदेकपरितर्पणं पानीयं ददौ ॥ १४ ॥

फलमर्थकामादिरूपमिच्छतां कामयमानानां जनानां फलदास्त्रिभुवनस्याधीशाः ब्रह्मादयस्तस्य रन्तिदेवस्यात्मानं दर्शयाञ्चक्रुः प्रसन्ना बभूवुः विष्णुना विनिर्मितां मायां च दर्शयाञ्चक्रुः माया प्रकृतिः विष्णुविनिर्मितामित्युक्तत्वात् कार्यरूपा प्रकृतिः विवक्षिता, प्रकृत्यात्मविवेकज्ञानं ददुरित्यर्थः । यद्वा, तन्मनः परीक्षार्थं वृषलादिमायारूपमात्मानं दर्शयाञ्चक्रुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

ततः स वै रन्तिदेवः तेभ्यः त्रिभुवनाधीशेभ्यो मायारूपेभ्यो वा नमस्कृत्य निस्सङ्गः देहतदनुबन्धिषु अहंममतारहितः विगतैहिकामुष्मिकफलविप्सुः परं केवलं वासुदेवे मनश्चक्रे ॥ १६ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

घृतादिकं दत्वा पानीयमात्रमुच्छेषमवशिष्टं तदपि एकपरितर्पणम् एकस्य तृप्तिकरं न तु बहूनां पास्यतः पातुकामस्य पुल्कसो गोमांसभक्षकः ॥ १० ॥ ११ ॥

महर्द्धियुक्ताम् अगणितसमृद्धिसम्पन्नां योगेश्वराणां गतिमणिमादिलक्षणां महरादिलोकं वा न कामये न वाञ्छामि अपुनर्भवं मोक्षं वा, तर्हि कस्मिन् काङ्क्षा? इति तत्राह–आर्तिमिति । येन देहभाजो मयार्पितजलपानादिना क्षुधादिनिमित्तदुःखरहिता भवन्ति ये तेन तेषामन्तस्स्थितामार्तिमहं प्रपद्ये इत्यन्वयः । येन जलेनाऽदुःखाः तत्तेभ्यो दत्वा तदार्तिमथाऽहं प्रपद्य इति वा ॥ १२ ॥

एवं भाषणमात्रेण किं फलमिति तत्राह–क्षुत्तृडिति । कृपणस्य जन्तोर्जीवस्य जलार्पणेन जीवनप्रदजलदानेन सर्वेषां सुखं स्यात् तदार्तिर्ममास्त्विति जिजीविषोर्जीवितुमिच्छतः पुंसः क्षुत्तृडादयो निवृत्ता भवन्तीत्यन्वयः । अनेन क्षुधादिमतः पुंसो जलादिदानेन दातुरपि तन्निवृत्तिस्तददाने तदनिवृत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकौ द्रष्टव्यौ ॥ १३ ॥

पिपासया म्रियमाणः ॥ १४ ॥

आत्मानं मायां महिमोपेतं महिमापि भगवदनुग्रहाधिजृम्भित इत्याह विधिवदिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

(१) मायां विष्णुविनिर्मिताम् इति वीर० विज०

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

निसर्गकरुणा इति च निसर्गेण श्रीभगवत्करुणास्फूर्त्तिमयस्वभावेन करुणः ॥ १४ ॥

यत एव तस्येति/यतः सामान्यतः फलमिच्छतां फलदाः यत एवात्मप्रभृतयो विष्णुना भगवता स्वयमेव मायाः मायिकवृषलादिरूपेण निर्मिताः प्रत्यायिता इत्यर्थः। अतस्ते पुनरात्मानं यथार्थरूपं दर्शयाञ्चक्रुः। स वै स तु निःसङ्गः तद्दर्शनं विना फलान्तरभोगाहरितः तत्र विगतस्पृहश्च भवानि तद्भक्तेषु च समपूज्यत्वदृष्ट्या नमस्कारमविशेषेणैव चक्रे तथापि परं श्रेष्ठं यथास्यात्तथा वासुदेवे भगवति मनश्चक्रे तत्र हेतुः भक्त्या तयोरपि तत्र सप्रेम महाभक्तिदृष्ट्येत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

उच्छेषमुर्वरितम् एकमेव तृप्तीकरोति न तु द्वाविति स्वार्थे विभागाऽनर्हमिति भावः ॥ १० ॥

अमृतं वच इति तस्य केवलं वचो येन सश्रद्धं कर्णाभ्यां पीयते सोऽपि न म्रियते तेन देहेनैव सिद्ध्यति किं पुनस्तत्कर्माऽनुतिष्ठासुरिति भावः ॥ ११ ॥

अन्तस्स्थितः सन् आर्तिं प्रपद्ये तैर्भोक्तव्यं दुःखमहमेव भुञ्जेय सर्वजीवानामपि समुदितं दुःखमहमेक एव भोक्तुमलमिति तद्दुःखं सह्यं परदुःखदर्शनं त्वसह्यमिति भावः ॥ १२ ॥

नन्वतिपिपासार्तोऽसि किञ्चिदवशिष्टं जलं स्वयं च पिबेत्यत आह—क्षुत्तृडिति। कृपणस्याऽस्य जन्तोर्जीवनहेतोर्जलस्यार्पणान्मम क्षुत्तृडादयो निवृत्ता एव ॥ १३—१४ ॥

त्रिभुवनाधीशा विष्णुब्रह्मरुद्राः तस्य धैर्यपरीक्षार्थं प्रथमं माया ब्राह्मणवृषलश्वपतीन् तत आत्मानं स्वस्वरूपं च ॥ १५ ॥

मनः परं श्रेष्ठं भगवद्रूपगुणादिध्यायित्वात् ॥ १६ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अष्टर्द्धियुक्तामणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्ताम् अपुनर्भवं क्षेत्रज्ञस्वरूपप्राप्तिं किम्बहुना परां परब्रह्मभावापत्तिलक्षणामपि अहं न कामये अखिलदेहभाजामार्तिं दुःखं अन्तःस्थितो ज्ञानव्याप्त्या तेषामन्तः प्रविष्टः प्रपद्ये प्राप्नुयामिति कामये येन सर्वार्तिभोक्ता हेतुभूतेन मया अखिलदेहभाजः अदुःखा भवन्ति ॥ १२ ॥

किञ्चिन्मात्रपरदुःखनिराकरणेन मम विविधदुःखनिवृत्तिर्भवतीत्याह—क्षुदिति। जीवजलार्पणात् जीवनार्थजलदानात् ॥ १३। १४ ॥

त्रिभुवनाधीशाः ब्रह्मादयः तस्य रन्तिदेवस्य आत्मानं दर्शयाञ्चक्रुः दर्शयामासुः माया च यया अनादितो जीवो बद्धः सा विष्णुना विनिर्मिता प्रवर्तिता बहुवचनपाठे मायाया महदादिरूपेण बहुत्वात् ब्रह्मादिजीवान् वासुदेवं सर्वजीवमोहिनीं मायां च स ददर्शेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सदृष्टतत्त्वत्रयो मायिकपदार्थेषु निस्स्पृहो ब्रह्मादीन्नमस्कृत्य वासुदेवे चित्तं नियोजितवान् तस्यानादितो बन्धनभूता माया निवृत्ताऽभूदित्याह—स इति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥

---

भाषा टीका।

बडे समर्थ राजा रन्तिदेव ने बडे बहुमान पूर्वक देकर श्री हरि की भावनासे उनश्वानों को और स्वामी के पति को नमस्कार किया ॥ ९ ॥

अब केवल पीने को जल अवशिष्ट बाकी रहगया सो भी एक ही के तृप्ति लायक रहा, जब उसको पीने लगे इतने ही में एक पुल्कस (नीचजाति का कोईमनुष्य अभ्यागत चलागया और बोला कि भो प्रभुभ को जलदो ॥ १० ॥

रन्तिदेवजी ने उस की बडे श्रम युक्त और अति दीन ऐसी वाणी को सुनकर कृपा से अति तृप्त होकर इस अमृत वाणी को बोलते हुए ॥ ११ ॥

रन्तिदेव महाराज बोले कि मैं ईश्वर से अपनी अष्ट ऋद्धियों से युक्त उत्कृष्ट गति को नही चाहता हूं और अपुनर्भव जो मोक्ष है उस को भी नही चाहता हूं और किन्तु हे ईश्वर ? सब देहधारियों के भीतर स्थित होकर सबों की पीडा को मै ही प्राप्त होऊं कि जिस में सर्व प्राणिमात्र निर्दुःखहो जांय ॥ १२ ॥

यदि कहो कि दुःख क्यों मांगते हो ? इस समय इस जीने की इच्छा वाले दीन प्राणी के जल देने से मेरे क्षुधा, तृषा, श्रम, गात्र का परिश्रम, दीनता, ग्लानि, शोक विषाद, और मोह ये सब ही दुःख निवृत होगये ॥ १३ ॥

इस प्रकार वचन बोलकर, आप स्वयं पिपासा से मर रहे हैं तो भी उस पुलकस को परम धैर्य स्वाभाविक करुणा से रन्तिदेव महाराज ने जलदिया ॥ १४ ॥

शुक मुनि कहते हैं कि राजा रन्तिदेव की पहिले तो वृषलादि रूप अपनी माया से धैर्य की परीक्षा करी पश्चात् वे ही फल की इच्छावालों को फल देने वाले त्रिभुवन के अधीश विष्णु के विनिर्मित माया ब्रह्मादिक अपना दर्शन देते हुए ॥ १५ ॥

रन्तिदेव महाराज ने उनको नमस्कार कर लिया और सर्व सङ्गों को तथा स्पृहाओं को छोडकर केवल एक भगवान् वासुदेव के विषे भक्ती से मन को लगाते हुए॥ १६॥

---

ईश्वरालम्बनं चित्तं कुर्वतोऽनन्यराधसः ।
माया गुणमयी राजन् ! स्वप्नवत्प्रत्यलीयत ॥ १७ ॥
तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्त्तिनः ।
अभवन् योगिनः सर्वे नारायणपरायणाः ॥ १८ ॥
गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः क्षत्राद्ब्रह्म ह्यवर्तत ।
दुरितक्षयो महावीर्यात्तस्य त्रय्यारुणिः कविः १९ ॥
पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः ।
(१)बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्धस्ती यद्धस्तिनापुरम् ॥ २० ॥
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः ।
अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः ॥ २१ ॥
अजमीढाद्बृहदिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः ।
बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्जयद्रथः ॥ २२ ॥
तत्सुतो विशदस्तस्य सेनजित्समजायत ।
रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः ॥ २३ ॥
रुचिराश्वसुतः पारः पृथुसेनस्तदात्मजः ।
पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनन्यराधस ईश्वराऽतिरिक्तफलान्तरानपेक्षस्य प्रत्यलीयताऽऽत्मन्येव लीना बभूव ॥ १७—१८ ॥

मन्युसुतस्य नरस्य वंशमुक्त्वा तत्सुतस्यैव गर्गस्य वंशमाह, गर्गादिति । महावीर्यस्य वंशमाह—दुरितक्षयस्तस्य त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः ॥ १९ ॥

कथम्भूताः ये अत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गतास्ते. मन्युपुत्राणां पञ्चानां ज्येष्ठस्य वंशमाह—बृहत्क्षत्रस्येति यत् येन हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः ॥ २० ॥

अजमीढादयस्त्रयो हस्तिनः पुत्राः ॥ २१ ॥

अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाऽभवत् ॥ २२—२३ ॥

पारस्य तनयो नीपः नीपस्य पुत्रशतम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ईश्वरेति । अनन्यराधसा अनन्यप्रयोजनेन भावेन चित्तमीशालम्बनं वासुदेवनिष्ठं कुर्वतस्तस्य रन्तिदेवस्य हे राजन् ! त्रिगुणात्मिका माया स्वप्नवत्प्रलीयत न्यवर्त्तत स प्रकृतिसम्बन्धान्मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

किमुत तस्य रन्तिदेवस्य यः प्रसङ्गस्तस्यानुभावेन प्रभावेन हेतुना रन्तिदेवमनुवर्तमानाः सर्वेऽपि योगिनः, योगित्वमेवाह, नारायणपरायणा बभूवुः ॥ १८ ॥

एवं नरस्य वंश उपवर्णितः, अथ गर्गस्य वंशमाह—गर्गादिति। गर्गाच्छिखो जज्ञे शिनिरिति पाठान्तरं तस्मात्तु गार्ग्यः तत्र ततो गार्ग्याद्ब्रह्म ब्रह्मकुलमवर्तत पुत्रादिपरम्परया प्रावर्ततेत्यर्थः । अथ महावीर्यस्यान्वयमाह—महावीर्यात् दुरितक्षयो जज्ञे तस्य दुरितक्षयस्य त्रय्यारुणिः कविः ॥ १९ ॥

पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः, कथम्भूताः ? येऽत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गताः प्राप्ताः अथ ज्येष्ठस्य बृहत्क्षत्रस्य वंशमाह—बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूदित्यादिना । बृहत्क्षत्रस्य पुत्रो हस्ती बभूव यत् येन हास्तिनं पुरं कृतमितिशेषः । स हस्ती बभूवेत्यर्थः ॥ २० ॥

हस्तिनस्सुता अजमीढादयः त्रयः पुत्राः तत्र अजमीढस्य वंश्याः वंशजाः प्रियमेधादयो द्विजा बभूवुः ॥ २१ ॥

अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाभवत् तस्य बृहदिषोः सुतो बृहद्धनुः तस्य सुतो बृहत्कायः तस्य बृहद्रथः पुत्र आसीत् ॥ २२ ॥

तत्सुतो बृहद्रथसुतः विशदः तस्य विशदस्य तस्मादिति पाठे विशदात्फेनजित् समजायत तत्सुताः फेनजित्सुताः रुचिराश्वादयश्चत्वारः ॥ २३ ॥

(१) बृहत्क्षत्रात्सुहोत्र इति विज० वीर० ॥

स कृत्व्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।
(१)स योगी गवि भार्यायां विष्वक्सेनमधात्सुतम् ॥ २५ ॥
जैगीषव्योपदेशेन योगतन्त्रं चकार ह ।
उदक्स्वनस्ततस्तस्माद्भल्लादो बार्हदीश्वराः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र रुचिराश्वस्य सुतः प्राज्ञः तदात्मजः प्राज्ञसुतः पृथुसेनः तदात्मजः पृथुसेनतनयः पारः तत्तनयः पारतनयः नीपस्तस्य नीपस्य पुत्रशतमभूत् ॥ २४ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ईश्वरालम्बनं श्रीनारायणविषयम् अनन्यराधसः भगवत्सिद्धिमन्तरेणान्यसिद्धिशून्यस्य तदेकनिष्ठस्येत्यर्थः । अन्यस्माद्राधः सिद्धिर्मुक्तिः तया रहितस्य भगवत एवापेक्षिताऽशेषपुरुषार्थवतः प्रत्यलीयत नष्टाऽभूत् माया संसाराख्या ॥ १७ ॥

तस्य रन्तिदेवस्य प्रसङ्गः कथालक्षणः तस्यानुभावेन भावसूचकेन "अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके" इति यादवः ॥ १८ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणकुलं नाम्ना दुरितक्षयः तस्य त्रैय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्रा ये ते अत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गताः भरतप्रपौत्रस्य बृहत्क्षत्रस्य वंशान्तरमाह, बृहत्क्षत्रस्येति । नाम्ना हस्ती यत् येन हस्तिनापुरं कृतमिति शेषः ॥ १९—२७ ॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनन्यराधस इति "भांति प्रपद्येऽखिलदेहभाजाम्" इति च मिथः पूर्वयुक्त्यैव सङ्गच्छते प्रत्यलीयत ततोऽन्तर्हितवती "ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत" इति न्यायेन ॥ १७ ॥

तादृशीं भगवद्भक्तिं कैमुत्येन प्रशंसति तत् प्रसङ्गेति ॥१८-२४॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेवाऽऽह-ईश्वरेति । अनन्यराधसः अन्यदेवाद्याराधनशून्यस्य स्वप्नवत् स्वप्नो यथा स्वत एव लीयते तथैवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

मन्युसुतस्य नरस्य वंशमुक्त्वा तद्भ्रातॄणां गर्गादीनां वंशमाह-गर्गादिति ॥ १९—२४ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वप्नवत् स्वत एव माया प्रत्यलीयत स मुक्तो बभूवेत्यर्थः अहो अत्यद्भुतं सर्वत्र हरिदर्शनमाहात्म्यमिति प्रकरणार्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

गर्गान्मन्युपुत्रात् क्षत्रान्मन्युपुत्रात् महावीर्यान्मन्युपुत्रात् ॥१९॥ बृहत्क्षत्रस्य मन्युपुत्रस्य ॥ २०—२४ ॥

---

भाषा टीका ।

हे राजन् ! श्री हरि के अतिरिक्त और फल की इच्छा नहीं करने वाले, और सदा ईश्वर में चित्त लगाने वाले, रन्तिदेव जी को त्रिगुण मयी माया स्वप्न सरी की लीन हो गई ॥ १७ ॥

और उन रन्तिदेव के प्रसङ्ग के प्रभाव से रन्तिदेव के अनुवर्ति लोग सब योगी और नारायण परायण हो गये ॥१८॥

अब, मन्यु के पुत्र गर्ग का वंश कहते हैं । गर्ग से शिनि हुए, तिन से गार्ग्य हुए, क्षत्र से ब्रह्म कुल वर्तता हुआ और मन्यु के पुत्र महावीर्य के दुरितक्षय हुए तिन के त्र्य्यारुणि, कवि, पुष्करारुणि, ये तीन पुत्र हुए, जो कि-तीन पुत्र इस क्षत्रिय वंश में ब्राह्मण रूपता को प्राप्त होते हुए, और मन्यु के ज्येष्ठ पुत्र बृहत्क्षत्र हुए तिन के पुत्र हस्ती होते भये जिन ने हस्तिना पुर बसाया ॥ १९ ॥ २० ॥

राजा हस्ती के पुत्र अजमीढ, द्विमीढ और पुरुमीढ हुए, अजमीढ के वंश में प्रियमेधादिक द्विज हुए ॥२१॥

अजमीढ से बृहदिषु हुए, तिन के पुत्र बृहद्धनु हुए, तिन से बृहत्काय पुत्र हुए, तिन के पुत्र जयद्रथ होते हुए ॥२२॥

जयद्रथ के सुत विशद हुए तिन के सेनजित्पुत्र उत्पन्न हुए, सेनजित के रुचिराश्व, दृढधनु, काश्य, और वत्स, ये पुत्र हुए ॥ २३ ॥

रुचिराश्व के सुत पार हुए, तिन के आत्मज पृथुसेन हुए, और पार के पुत्र नीप हुए तिन के सौ (१००) पुत्र होते भये ॥ २४ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स एव कृत्व्यां कृत्वीसंज्ञायां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तं जनयामास, तदुक्तं हरिवंशादिषु—

"पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिवोज्ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां वीरिण्यां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरप्रभं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥
कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ।

(१) योगीशो गवि इति वीर० विज० ।

यवीनरो द्विमीढस्य कृतिमांस्तत्सुतः स्मृतः ।
नाम्ना सत्यधृतिर्यस्य दृढनेमिः सुपार्श्वकृत् ॥ २७ ॥
सुपार्श्वात्सुमतिस्तस्य पुत्रः सन्नतिमांस्ततः ।
कृती हिरण्यनाभाद्यो योगं प्राप्य जगौ स्म षट् ॥ २८ ॥
संहिताः (१) प्राच्यसाम्नां वै नीपो ह्युग्रायुधस्ततः ।
तस्य क्षेम्यः सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुञ्जयः ॥ २९ ॥
ततो बहुरथो नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् ।
नलिन्यामजमीढस्य नीलः शान्तिः सुतस्ततः ॥ ३० ॥
शान्तेः सुशान्तिस्तत्पुत्रः पुरुजोऽर्कस्ततोऽभवत् ।
भर्म्याश्वस्तनयस्तस्य पञ्चासन् मुद्गलादयः ॥ ३१ ॥
यवीनरो बृहदिषुः काम्पिल्यः सञ्जयः सुताः ।
भर्म्याश्वः प्राह पुत्रा मे पञ्चानां रक्षणाय हि ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च" ॥ इति

यद्यपि शुक उत्पत्त्यैव विमुक्तसङ्गो निर्गतस्तथाऽपि विरहातुरं व्यासमनुयान्तं दृष्ट्वा छायाशुकं निर्माय गतवांस्तदभिप्रायेणैव गार्हस्थ्यादिव्यवहार इत्यविरोधः स ब्रह्मदत्तो योगी गवि वाचि सरस्वत्याम् ॥ २५ ॥

स एव योगतन्त्रं चकार बार्हदीषवा बृहदिषोर्वंश्या इमे दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥

सुपार्श्वकृत्सुपार्श्वस्य पिता ॥ २७ ॥

प्राच्यसाम्नां षट् संहिता जगौ विभज्याध्यापितवान् ॥२८-२९॥

अजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः केचिद् ब्राह्मणा बभूवुर्बृहदिषुप्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तम् । तस्यैव वंशान्तरमाह, नलिन्यामिति यावत्समाप्ति ॥ ३०—३१ ॥

मुद्गल एको यवीनरादयश्चत्वार इत्येवं पञ्च ॥ ३२—३३ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स नीप एव शुककन्यायां श्रीशुकस्य कन्यायां दुहितरि कृतिसंज्ञायांब्रह्मदत्ताख्यं सुतमजीजनत् जनयामास अत्र तस्य पुत्रशतमन्त्वभूदित्यस्यानन्तरं क्वचित् "अणुहो नाम यस्तेषां ज्येष्ठः सत्यरथो नृप" इति पठ्यते, तत्र हे नृप! तेषां पुत्राणां शते यो ज्येष्ठः सोऽणुहः स एव सत्यरथापरनामधेय इत्यर्थः । शुककन्यायामित्यनेन शुकस्याप्यत्र सन्तान उक्तः । तथा चोक्तं हरिवंशादिष्वपि—

"पाराशरसुतोत्पन्नः शुको नाम महायशाः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमाग्निरिव ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायामिरियां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथाभूतश्रुतं जयम् ॥
कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं मानुषीम्" इत्यादि—

यद्यपि शुक उत्पत्तेरारभ्य विमुक्तसङ्गो निर्गतस्तथापि विरहातुरं व्यासम् अनुयान्तं दृष्ट्वा छायाशुकं निर्माय गतवान् तदभिप्रायेणैवायं गार्हस्थ्यादिव्यवहार इत्यविरोध इत्याचक्षते स च ब्रह्मदत्तः गवि सरस्वत्यां भार्यायां विष्वक्सेनाख्यं सुतमगात् प्राप्तवान् अजीजनदिति यावत् ॥ २५ ॥

स एव जैगीषव्यस्योपदेशेन योगतन्त्रं योगशास्त्रं चकार ततो विष्वक्सेनादुदक्सेनस्तस्मादुदक्सेनात् भल्लादः बार्हदीषवः इमे उक्तास्सर्वे बृहदिषोरजमीढसुतस्य वंशजा इत्यर्थः । दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥

अथ द्विमीढस्य वंशमाह—द्विमीढस्य सुतो यवीनरः तत्सुतो यवीनरसुतः धृतिमान् ततो धृतिमतः सत्यधृतिस्तस्मात्सत्यधृतेः दृढनेमिः स च सुपार्श्वकृत् सुपार्श्वस्य पितेत्यर्थः। तत्पुत्रः सुपार्श्व इति यावत् ॥ २७ ॥

सुपार्श्वात् सुमतिः तस्य सुमतेः पुत्रः सन्नतिमान् ततः सन्नतिमतः कृतिः, तं विशिनष्टि—यः कृतिर्हिरण्यनाभात् योगं साम्नां षट् संहिताश्च प्राप्य जगौ अध्यापितवान् तस्य कृतेः सुत उग्रायुधः तस्योग्रायुधस्य सुतः क्षेम्यः अथ क्षेम्यात्सुवीरस्तस्य सुतो रिपुञ्जयः ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततो रिपुञ्जयात् बहुरथो नाम जज्ञे एवमजमीढद्विमीढयोर्वंशावभिधाय पुरुमीढस्त्वपुत्रोऽभवदित्याह—पुरुमीढो ऽप्रजो ऽभवदिति । अजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः केचिद्ब्राह्मणा बभूवुः बृहदिषुप्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तं तस्यैवेदानीं वंशान्तर-

(१) प्राप्य इति वीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

प्राह—नलिन्यामिति यावत्समाप्ति। अजमीढस्य नलिन्यां भार्यायां नीलः तत्सुतो नीलसुतस्तु ॥ ३० ॥

शान्तपुत्रः सुशान्तिः तत्पुत्रः पुरुजः पुरुजादर्कः तत्सुतोऽर्क-सुतो भर्म्याश्वः तस्य भर्म्याश्वस्य पुत्रः मुद्गल एकः ॥ ३१ ॥

यवीनरादयश्चत्वारश्चेति पञ्चाऽऽसन् जज्ञिरे तेषां पञ्चाल-संज्ञितत्वं वक्तुं तन्निमित्तं पितृवचोरूपमाह—भर्म्याश्व इति। भर्म्याश्वः प्राह पुत्रानितिशेषः। किमिति? हे पुत्राः! मे मम पञ्चानां विषयाणां शब्दादीनां देशानां वा रक्षणाय इमे यूयमलं प्रभव इति. यत एवं पित्रोक्ता अतस्ते पञ्चालसंज्ञिताः पञ्चालेति संज्ञा एषां सञ्जातेति तथा तारकादित्वादितच् तत्र मुद्गलात् ब्रह्मगोत्रं ब्राह्मण-कुलं निर्वृत्तमुत्पन्नं तद्विशिनष्टि मौद्गल्यसंज्ञितमिति ॥३२॥३३॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

प्राच्यसाम्नां द्वादशसंहिताः जगौ ॥ २९—३६ ॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

नीपस्यैव बहुकालव्यवधानेन व्यूढायां शुककन्यायां वंशा-न्तरमाह—स कृत्व्यामिति। शुककन्यायामित्यत्र न तु मम कन्या-यामित्युक्तमिति स्वस्मादन्योऽसौ शुक इति बोधयति— तच्च युक्तं ब्रह्मवैवर्त्तवर्णितस्वयंश्रीभगवन्महानुग्रहपात्रत्वात्तत एव विष्णुरातवत्पराकृतिपरब्रह्मणा दत्तत्वेन तद्ब्रह्मरातत्व-सम्भवात्तस्यैव श्रीभागवतवक्तृत्वं सम्भवति नाऽन्यस्य कल्प-भेदव्यवस्थया भारतादिवर्णितस्याऽरणिसम्भवस्य किमुत छायाशुककल्पितस्येति। अत्र ब्रह्मवैवर्तेतिहासोऽयं किञ्चित् किञ्चित् प्रोच्यते—

"प्राप्ते कलियुगे व्यासश्चक्रे यो जगतः कृते।
महाभारतमाख्यानं सर्ववेदार्थसंग्रहम्" ॥

इत्यादि. तथा—

"ब्रह्मचर्ये परिभ्रंशे मातृवाक्यादुपस्थिते।
स्वयं पितृऋणाख्यानं द्विपवत् सोढुमक्षमः ॥
विचिन्त्य मनसा चक्रे भार्यां जाबालिकन्यकाम्।
वीटिकाख्यां ददौ तस्मै सोऽपि वैखानसाश्रमी ॥
चक्रे तया सह तप ऋतुगामी तदेच्छया।
अथ गर्भोऽभवत्तस्मात्तस्यां स ववृधे शनैः ॥
कलाभिः शुक्लपक्षे वै हिमद्युतिरिव द्विज!।
द्वादशाब्दानि जातानि न प्रसूतेस्म सा तदा ॥
कृष्णद्वैपायनप्रोक्तं वेदवेदार्थसंग्रहम्।
पुराणं भारतं धर्मशास्त्रं तदष्टयोदूद्विज ॥
तत् सर्वं प्रज्ञया गर्भश्चक्रे हृदि पपाठ च ॥
गर्भसंस्थोऽपि कुरुते न तु निष्क्रमणे मतिम्।
साचगर्भभराक्रान्ता" ॥

इत्यादि—

"अथ द्वादशमे वर्षे कृष्णद्वैपायनो मुनिः।
उपविश्य कृतस्नानो गर्भमामन्त्र्य सामभिः ॥
सम्बोधयामास तदा वचोभिर्युक्तिभावितैः।
॥ व्यास उवाच ॥
यत् त्वं मदीयगृहिणीमधुनाऽतिकाल—
माविश्य पीडयसि गर्भतया यथार्थम्।
तद्ब्रूहि निष्क्रमसि नाम कथं न? मूढ!।
किं मारयिष्यति विरुद्धकरस्त्वमेताम् ॥
गर्भ उवाच ॥

रक्षोऽहमस्मि सुरपक्षेत्यादि—

भ्रान्तोऽहं तेषु सर्वेषु कोऽहं त्वाञ्च ब्रवीमि किम्।
साम्प्रन्त मानुषो भूत्वा जठरेऽस्या अवस्थितः ॥
तद्व्यास! न करिष्यामि गर्भान्निष्क्रमणं बहिः।
नात्मानं चेष्टयिष्यामि दीनचित्तो ऽजमायया।

इत्यादि;

॥ व्यास उवाच ॥
यद्येव मस्त्यभिमतं तव तर्हि निर्याहि-
निष्क्रम्य तुल्यनरकादिह गर्भवासात् ॥
सम्यक् समाश्रय महोदयहेतुमेकं—
श्रीप्राणनाथमुभयोः कुरु वा विवेकम् ॥

॥ गर्भ उवाच ॥
ज्ञानं विवेकभवमस्ति च तावदेव-
वैराग्यमन्यभवसंस्मरणञ्च तावत् ॥
यावन्न निष्क्रमति जन्तुरितो निवद्धो-
देवस्य चित्तनिलयस्य न मायया स्यात् ॥

इत्यादि;

॥ व्यास उवाच ॥
माया भविष्यति न ते पुरुषोत्तमस्य।
वक्त्रं प्रदर्शय निजं मम वत्स! शीघ्रम् ॥

इत्यादि;

॥ गर्भ उवाच ॥
यद्येत्य मे स भविता प्रति भूमुरारि—
र्मायापहाणविषये यदुवंशनाथः ॥
गर्भं विहाय तदहं बहिरद्य भावी।
नैवान्यथा कथमपीति विनिश्चयो मे ॥

इत्यादि;

॥ सूत उवाच ॥
इत्थं तदीय वचनं द्विज शुश्रुवान् सः-
व्यासोऽति दुःखितमना प्रययौ तदानीम् ॥
नारायणं व्यवसितो हृदि तस्य हेतो—
रानेतुमीषदनिवृत्तमतिर्भवाब्धेः ॥
तत्र त्रिलोकमहितेन कृतप्रणामः—
कृष्णेन विश्वसुहृदा द्विजदैवतेन ॥
प्राप्ताईणो निखिलमात्महृदिस्थमस्मै—
व्यासो न्यवेदयदसावपि तत् प्रपेदे ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कर्त्तव्यमेतदिह नाम कियन्मदीयं—
गेहं पवित्रयितुमद्य तवागतस्य ॥
तीर्थस्य जङ्गमगतिं दधतोऽन्तरङ्ग-
जंबालशोधनपटोरिति चाह वाचम् ॥
नारायणापचितिभाजनमेवमेष—
भूत्वा ययौ द्विजवरः सह कृष्णयुक्तः ॥
प्राह प्रविश्य पुनरेव स काम्यशीकः—
किञ्चित् परानुभवधिष्ठितगर्भशङ्की ॥

व्यास उवाच ॥

प्रथममस्त्यागतो गर्भ ! द्वारवत्या गदाधरः ।
गृहीत्वैनं प्रतिभुवं निष्क्रयं कुरु पुत्रक ! ।

गर्भ उवाच ॥

त्वं ब्रूहि माधव ! जगन्निगडोपमेय—
मायाऽखिलस्य न विलङ्घ्यतमा त्वदीया ॥
बध्नाति मां न यदि गर्भमिमं विहाय—
यास्यामि सम्प्रति बहिः प्रतिभूस्त्वमत्र ॥
आब्रह्म विश्वमखिलं तव माययैव—
बद्धं त्वयैव भवदुःखहरस्त्वमेव ॥

इत्यादि ;

॥ सूत उवाच ॥

इत्थं तदीय वचसा भगवान् प्रतीतः—
प्राह प्रहस्य शनकैरिति वाचमीशः ॥
मन्मायया न भविता तव सम्प्रयोगो—
योगावृताङ्ग ! कुरु निष्क्रमणं विशङ्कम् ॥
गन्तासि मोक्षमधुनैव मम प्रसादात्—
जीवन्नवाप्स्यति महोदयसौख्यमङ्ग ॥
यं तं वदन्ति मुनयो बहु दुःख योग—
बुद्धिर्वियोगमवियोगकरं मया यत् ॥
वाक्यावसान मनुविश्य ततस्तु गर्भा-
त्तस्या झटित्यथ विनिर्गत एव योगी ॥
स द्वादशाब्दमितवेषवयाः प्रणम्य—
व्यासं हरिं स्वजननीमथ सम्प्रतस्थे ॥

ततश्च पितापुत्रसम्वादानन्तरम्—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

व्यास ! त्वदीयतनयः शुकवन्मनोज्ञं ब्रूते—
वचो भवतु तच्छुक एव नाम्ना ॥
हर्म्येव वत्स्यति तथापि न माययायं—
स्पृष्टो यतो मम कथा हृदि मास्व शोकम् ।
यामो गृहं वयमपि प्रकुरुष्व वाक्यं—
यत् त्वामयं परमभागवतोऽभ्युवाच ॥ इति.
इत्थं जगत्त्रयगुरुः पुरुषोत्तमस्तं—
सम्बोध्यबोधनिधिमाशुरथाधिरूढः ।
आमन्त्र्य भारत ! कविं द्विजवर्यमुख्यै-
स्तां द्वारकां सुरपुरीं द्रुतमाजगाम ॥

इति ,॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
योगं प्राप्येति तत्प्रभावादिव जगौ ॥ २८ ॥ ३६ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स एव नीपः पुनरपि कृत्वीसंज्ञायां शुककन्यायामिति शुकोऽयं व्यासादरण्यां सम्भूतोऽन्य एव । तदुक्तं हरिवंशादिषु

"पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाममहायशाः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां वीरिण्यां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥
कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च" ॥ इति ।

श्रीभागवतवक्ता शुकस्तु व्यासस्य प्रथमः पुत्रोऽरणिसम्भूतादन्यः । यदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

"प्राप्ते कलियुगे व्यासश्चक्रे यो जगतः कृते" ।
महाभागवतम्—

इत्याद्यनन्तरम्

"ब्रह्मचर्यपरिभ्रंशे मातृवाक्यादुपस्थिते ।
स्वयं पितृऋणात्त्राणं द्विपवत् सोढुमक्षमः ॥
विचिन्त्य मनसा चक्रे भार्यां जाबालिकन्यकाम् ।
वीटिकाख्यां ददौ तस्मै सोऽपि वैखानसाश्रमी ॥

ततश्च व्यासस्तया सह बहुकालं तपस्तेपे तदन्ते तस्यां वीर्यमाधत्त साच गर्भवती एकादशसु वर्षेषु व्यतीतेष्वपि न प्रसूतेस्म । अथ द्वादशे वर्षे व्यासः कदाचिद्गर्भस्थं पुत्रमाह—भोः पुत्र ! किं स्वमातरं पीडयसि गर्भान्निःसरेति । सचाह, गर्भान्निःसृतं मायामामभिभविष्यति तस्मादत्रैव भगवन्तं ध्यायामीति व्यास आह, माया न त्वामाभिभविष्यतीति. मद्वचनमेव प्रमाणीकृत्य गर्भान्निःसर स्वमुखं मां दर्शय मत्पत्नीं मा पीडयेति. स आह, पत्नीपुत्राद्यासक्तत्वेन त्वामपि मायाभिभूतं जानाम्यतस्त्वद्वचनं न प्रमाणीकरोमि । व्यास आह, तर्हि कस्य वाक्यं प्रमाणी कुरुषे । स आह—यस्य मायेति । व्यास आह—तर्हि तमत्रैवाऽऽनयामीत्युक्त्वा द्वारकां गत्वा निवेदितसर्ववृत्तान्तं भगवन्तं स्वपर्णशालाभ्यन्तरमानीय व्यासः पुनराह—भोः पुत्र ! आयातोऽयं भगवानिति, ततः स आह—

"त्वं ब्रूहि माधव ! जगन्निगडोपमा सा—
मायाऽखिलस्य न विलङ्घ्यतमा त्वदीया ॥
बध्नाति मां न यदि गर्भमिमं विहाय—
यास्यामि सम्प्रति बहिः प्रतिभूस्त्वमत्र " ॥

इति भगवानाह—

"मन्माया यथा न भविता तव सम्प्रयोगो—
गन्तासि मोक्षमधुनैव मम प्रसादात् " ॥ इति ।

ततो गर्भान्निस्सृत्य प्रणम्य बहुस्तुवानन्तं दृष्ट्वा भगवानाह—

व्यास ! त्वदीयतनयः शुकवन्मनोज्ञं—
ब्रूते वचो भवतु तच्छुक एव नाम्ना ॥

इति व्यासमामन्त्र्य रथमारुह्य द्वारकां प्रतस्थे—— शुकोऽपि प्रवव्राज व्यासस्तमनुजगामेति । श्रीस्वामिचरणास्तु अरणीसम्भूतः शुक एव विरहातुरं पितरमनुव्रजन्तमालक्ष्य छायाशुकं निर्माय प्रवव्राज छायाशुकस्यैव गार्हस्थ्यव्यवहार इत्याहुः । स ब्रह्मदत्तो गवि सरस्वत्याम् ॥ २५ ॥

विषयाणामलमिमे इति पञ्चालसंज्ञिताः ।
मुद्गलाद्ब्रह्मनिर्वृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञितम् ॥ ३३ ॥
मिथुनं मुद्गलाद्भार्म्याद्दिवोदासः पुमानभूत् ।
अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् ॥ ३४ ॥
तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः ।
शरद्वांस्तत्सुतो यस्मादुर्वशीदर्शनात्किल ॥ ३५ ॥
शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभम् ।
तद् दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छन्तनुर्मृगयां चरन् ।
कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत्कृपी ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स एव योगतन्त्रं चकार इमे बार्हदीषवा बृहद्विषोर्वंश्याः दीर्घत्वमार्षेय ॥ २६ ॥

सुपार्श्वंकृत् सुपार्श्वजनकः ॥ २७—२९ ॥

अजमीढस्य वंशान्तरमाह—नलिन्यामिति ॥ ३०—३३ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुककन्यायां छायाशुकस्य दुहितरि स ब्रह्मदत्तः गवि भार्यायां विष्वक्सेनं सुतमभ्यगात् प्राप्तवान् ॥ २५ ॥

स एव योगतन्त्रं चकार ततो विष्वक्सेनात् बार्हदीषवा बृहद्विषोरजमीढसुतस्य वंश्याः दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥

हस्तिपुत्रस्य द्विमीढस्य वंशमाह—यवीनर इत्यादिना । सुपार्श्वकृत् तस्य, पुत्रः सुपार्श्व इत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्राच्यसाम्नां षट्संहिताः जगौ विभज्याध्यापयामास ॥ २८ ॥ २९ ॥

पुरुमीढो हस्तिपुत्रोऽप्रजोऽभवत् हस्तिपुत्रस्याजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः केचित् द्विजाः बभूवुः तेभ्योऽन्ये बृहदिषुवंश्याश्चेति वंशद्वयमुक्तम् तस्यैव सिंहावलोकन न्यायेन वंशान्तरमाह—नलिन्यामित्यादिना ॥ ३० ॥

अर्कतनयो भार्म्याश्वः तस्य मुद्गलादयः पञ्च ॥ ३१—३३ ॥

———

भाषा टीका ।

कालान्तर में वही राजा नीप, कृत्वी ऐसे नामवाली शुक की कन्या में ब्रह्मदत्त (शुक) को उत्पन्न करते हुए, वह शुक (छायाशुक) योगी गौ (सरस्वती) नामक भार्या के विषैं विष्वक्सेन पुत्रको धारण करते हुए ॥ २५ ॥

और जैगीषव्य के उपदेश निमित्त योगतन्त्र को करते हुए, तदनन्तर उनसे उदक्स्वन पुत्र हुए, तिन से भल्लाद हुए, ये सब बृहदिषु के वंश के हुए ॥ २६ ॥

द्विमीढ के पुत्र यवीनर हुए, तिन के सुत कृतिमान् कहाये तिन के पुत्र नाम से सत्यधृति हुए, तिनके पुत्र दृढनेमि हुए, और दृढनेमि से सुपार्श्व हुए ॥ २७ ॥

सुपार्श्व से सुमति हुए, तिन के पुत्र संनतिमान् होते हुए, तिनसे कृती जो हिरण्यनाभ से योग को प्राप्त होकर प्राच्य साम की षट् संहिताओं को पढाते हुए, तिन से नीप हुए तिन के क्षेम्य हुए, तिनसे सुवीर हुए सुवीर- के पुत्र रिपुंजय हुए ॥ २८ ॥ २९ ॥

तिनसे बहुरथ हुए, पुरुमीढ के सन्तान नहीं भई । अब अजमीढ का वंशान्तर कहते हैं, अजमीढ के नलिनी भार्या में नील पुत्र हुए, तिन से शान्ति हुए, ॥ ३० ॥

शान्ति के सुशान्ति हुए, तिनके पुत्र पुरुज हुए, तिनके अर्क हुए, तिनके तनय भर्म्याश्व हुए, तिनके मुद्गलादिक पांच पुत्र होते हुए ॥ ३१ ॥

मुद्गल, यवीनर, बृहदिषु, काम्पिल्य, और सञ्जय ये पांच पुत्र हुए, अपने पुत्रों को देखकर सन्तुष्ट होकर एक समय भर्म्याश्व बोलते हुए, कि— ॥ ३२ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भार्म्याद्भर्म्याश्वपुत्रात् मिथुनं चाभूत् तदेवाऽऽह—दिवोदासः पुमानहल्या च कन्यकेति ॥ ३४—३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

———

## ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

मित्रायुश्च दिवोदासाच्च्यवनस्तत्सुतो नृप ! ।
सुदासः सहदेवोऽथ सोमको जन्तुजन्मकृत् ॥ १ ॥
तस्य पुत्रशतं तेषां यवीयान्पृषतः सुतः ।
द्रुपदो द्रौपदी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः ॥ २ ॥
धृष्टद्युम्नाद्धृष्टकेतुर्भार्म्याः पञ्चालका इमे ।
योऽजमीढसुतो ह्यन्य ऋक्षः संवरणस्ततः ॥ ३ ॥
तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ।
परिक्षित्सुधनुर्जन्हुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः ॥ ४ ॥
सुहोत्रोऽभूत्सुधनुषश्च्यवनोऽथ ततः कृती ।
वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखास्ततः ॥ ५ ॥
(१)कुशाम्बमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्च चेदिपाः ।
बृहद्रथात्कुशाग्रोऽभूदृषभस्तस्य तत्सुतः ॥ ६ ॥
जज्ञे सत्यहितोऽपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो जहुः ।
अन्यस्यां चापि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ॥ ७ ॥
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत्सुतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वाविंशे तु दिवोदासवंशमुक्त्वाऽथ वर्णिताः ।
ऋक्षवंशे जरासन्धपार्थदुर्योधनादयः ॥

॥ १ ॥

तस्य सोमकस्य पुत्राणां शतं बभूव तेषां जन्तुर्ज्येष्ठो यवीयान् पृषतः ॥ २ ॥

अजमीढस्यैव वंशान्तरमाह—य इति । ततः संवरणात्कुरुः ॥ ॥ ३—४ ॥

तस्य कृतिनः उपरिचरो वसुः ततो वसोः बृहद्रथो मुखमाद्येषाम् ॥ ५ ॥

तानेवाह—कुशाम्बेति । तत्सुतः पुष्पवान् जज्ञे तस्यापत्यं सत्यहित इति योज्यम् ॥ ६—७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मुद्गलस्य दुहितृसन्तानमभिधायाथ पुत्रसन्तानमाह—मित्रायुश्चेति । दिवोदासात् मौद्गल्यात् मित्रायुर्जज्ञे तत्सुता मित्रायुसुताः हे नृप ! च्यवनादयश्चत्वारः तत्र सोमकः कनीयान् स च जन्तोः जन्म कृतवानिति तथा सोमकस्य सुतो जन्तुरित्यर्थः ॥ १ ॥

(१) कसुम्भमत्स्य इति वीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं जन्तुरेव तस्य पुत्रः अपि तु जन्तुज्येष्ठं शतमित्याह–तस्येति । तस्य सोमकस्य पुत्रशतमभूत् तेषां पृषदः कनीयान् जन्तुस्तु ज्येष्ठ इति शेषः । पृषदात्तु द्रुपदः यस्य द्रुपदस्य सुताः धृष्टद्युम्नादयः ॥ २ ॥

इमे धृष्टद्युम्नादयः पञ्चालकाः पञ्चालसंज्ञिकमुद्गलवंशप्रसूतत्वात्पाञ्चालकाः अजमीढस्य पुनर्वंशान्तरमाह–य इति । अजमीढस्याऽन्यो यः सुतः ऋक्षाख्यस्ततः ऋक्षात्संवरणः ॥ ३ ॥

संवरणाच्च तपत्याख्यायां सूर्यकन्यायां कुरुर्जज्ञे स च कुरुक्षेत्रस्य पतिः कुरोः सुतास्तु परीक्षिदादयः ॥ ४ ॥

तत्र सुधनुषः सुतः सुहोत्रोऽभूत् अथ सुहोत्राच्च्यवनः ततः च्यवनात्कृतिः तस्य कृतेरुपरिचरो वसुः उपरिचरवसुः कृतीति पाठान्तरं तदा तस्य कृतिनः ततः उपरिचरवसोः बृहद्रथो मुखमादिर्येषां ते जज्ञिरे ॥ ५ ॥

तानाह—कुसम्बेति । एते चेदिपाः चेदिजनपदाधिपाः तत्र बृहद्रथात् कुशाश्वो बभूव कुशाग्रोऽभूदिति पाठान्तरं तत्सुतः कुशाग्रसुतः ऋषभः स्मृतः प्रसिद्धः तत्सुतः ऋषभसुतः प्रपुष्पवान् तस्य हितः हिताख्यः अपत्यं पुत्रो जज्ञ इत्यन्वयः । तत्सुतो हितसुतः जहुः अजुरिति पाठान्तरम् एवं बृहद्रथस्यैको वंश उक्तः अथान्यस्यामपि भार्यायां बृहद्रथात् द्वे शकले जज्ञाते ॥ ६ ॥ ७ ॥

ते च मात्रा बहिरुत्सृष्टे त्यक्ते तत्र क्रीडन्त्या जरया राक्षस्या जीव जीवेति भाषमाणया अभिसन्धिते जरया सन्धितत्वाज्जरासन्धः सुतो ऽभवत् ॥ ८ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अहल्यासन्ततिं प्रोच्य दिवोदाससन्ततिं कथयति—मित्रायुरिति ॥ १ ॥ २ ॥

अजमीढसुतो योऽन्यो बृहदिषोरिति शेषः । अन्वस्यां भार्यायां जातः नाम्ना ऋक्षः ऋक्षाज्जातः संवरणो नाम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—१४ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वाविंशे ऽभूद्दिवोदासवंशे द्रौपद्यथाऽ भवत् ।
ऋक्षवंशे जरासन्धार्जुनदुर्योधनादयः ॥
॥ १ ॥

तत्र सोमकस्य शतं पुत्रास्तेषां जन्तुर्ज्येष्ठः कनिष्ठः पृषतः मध्यतो द्रुपदः ॥ २—५ ॥

बृहद्रथमुखानेवाऽऽह–कुशाम्बेत्यादि ॥ ६—७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दिवोदासवंशम् अजमीढपुत्रान्तरस्य ऋक्षस्य वंशञ्चाह, मित्रायुरिति द्वाविंशेन । कथम्भूतः ? सोमकः जन्तुजन्मकृत् जन्तुपिता ॥ १ ॥

तस्य सोमकस्य पुत्रशतं तत्र जन्तुर्ज्येष्ठः पृषतो यवीयान् पृषतस्य द्रुपदस्तस्य द्रौपदी कृपात् धृष्टद्युम्नादयः सुताश्च तथाह श्रीपराशरः "दिवोदासस्य मित्रायुर्मित्रायोश्च्यवनो नाम राजा च्यवनात्सुदासस्तस्य सहदेवस्तस्यापि सोमकस्ततो जन्तुः शतपुत्रज्येष्ठोऽभवत् तेषां यवीयान् पृषतः पृषतात् द्रुपदः ततो धृष्टद्युम्न इति यद्यपि श्रीमद्भागवते अजमीढस्ततः नीलस्ततः शान्तिस्ततः सुशान्तिस्ततः पुरुजस्ततोऽर्कस्ततो भर्म्याश्वस्ततो मुद्गलस्ततो दिवोदासादिक्रमेण धृष्टद्युम्नोत्पत्तिस्तथापि अजमीढात्तु नलिन्यां सुशान्तिरुपपद्यत" इत्युक्ता तदनन्तरं सुशान्तितः पुरुजातिस्ततो भार्म्यश्वस्ततः सृञ्जयस्ततः पञ्चजनस्ततः सोमदत्तस्ततः सहदेवस्ततः सोमकस्ततः पृषतस्ततो द्रुपदः तस्य पुत्रो धृष्टद्युम्नः" इति हरिवंशोक्तक्रमाभिप्रायेण "तदा मृधे कौरवसृञ्जयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु" इत्यत्र धृष्टद्युम्नस्य सृञ्जयवंश्यत्वं स्वीकृतमिति बोध्यम् ॥ २—४ ॥

बृहद्रथो मुखम् आदिर्येषाम् ॥ ५ ॥

तानेवाह–कुशाम्बेति । बृहद्रथात्कुशाग्रः तस्य ऋषभः तत्सुतः ऋषभसुतः पुष्पवान् जज्ञे तस्य अपत्यं सत्यहितः तत्सुतो जहुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

---

भाषा टीका ।

हेनृप ! दिवोदास के पुत्र मित्रेयु उनके च्यवन हुए, तिनके सुदास हुए, तिनके सहदेव हुए, तिन के सोमक हुए, तिनसे जंतु नामक पुत्र होते भये ॥ १ ॥

उनके सौ पुत्र हुए उन सबों में पृषत छोटे हुए, पृषत के द्रुपद पुत्र हुए, तिनसे द्रौपदी पुत्री और धृष्टद्युम्न आदिक पुत्र उत्पन्न भये ॥ २ ॥

धृष्टद्युम्न के पुत्र धृष्टकेतु हुए, ये सब राजा भार्म्यवंशी पंचाल देश के अधिष्ठाता हुए । और जो अजमीढ के अन्य पुत्र ऋक्ष हुए उनके संवरण हुए ॥ ३ ॥

और संवरण से सूर्य की कन्या तपती में कुरुक्षेत्र के पति कुरु महाराज उत्पन्न हुए, और उनके परीक्षित, सुधनु, जह्नु, निषध, अश्व, इतने पुत्र उत्पन्न भये ॥ ४ ॥

सुधनुष के पुत्र सुहोत्र भये, उनके च्यवन, उनके कृती, उनके उपरिचर वसु, और वसु के बृहद्रथादिक पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ५ ॥

अर्थात् बृहद्रथ, कुशांब मत्स्य प्रत्यग्र चेदिपादिक भये, ये सब चंदेरी के राजा हुए, बृहद्रथ के कुशाग्र उनके ऋषभ हुए ॥ ६ ॥

ततश्च सहदेवोऽभूत्सोमापिर्यच्छ्रुतश्रवाः ।
परीक्षिदनपत्योऽभूत्सुरथो नाम जाह्नवः ॥ ९ ॥
ततो विदूरथस्तस्मात्सार्वभौमस्ततोऽभवत् ।
जयसेनस्तत्तनयो राधिकोतोऽयुतो ह्यभूत् ॥ १० ॥
ततश्च क्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्य च ।
ऋष्यस्तस्य दिलीपोऽभूत्प्रतीपस्तस्य चात्मजः ॥ ११ ॥
देवापिः शन्तनुस्तस्य बाह्लीक इति चात्मजाः ।
पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः ॥ १२ ॥
अभवच्छन्तनू राजा प्राङ्महाभिषसंज्ञितः ।
यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः ॥ १३ ॥
शान्तिमाप्नोति चैवाग्र्यां कर्मणा तेन शन्तनुः ।
समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः ॥ १४ ॥
शन्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्तायमग्रभुक् ।
राज्यं देह्यग्रजायाशु पुरराष्ट्रविवृद्धये ॥ १५ ॥
एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छन्दयामास सोऽब्रवीत् ।
तन्मन्त्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उन ऋषभ के पुष्पवान् तिनसे सत्यहित पुत्र उत्पन्न हुए और बृहद्रथ की अन्यभार्या से पुत्र के दो खंड उत्पन्न भये ॥ ७ ॥

उन दोनों टुकडों को माता ने बाहर पटक दिये फिर जरा नामक राक्षसी ने उन दोनो आधे २ टुकडों को उठाकर जोडकर जीव २ ऐसे बोलकर खेलती हुई ने जोड दिये तब वह जी उठा इसी से उसका जरासंध नाम हुआ ॥ ८ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यस्मात्सोमापेः श्रुतश्रवाः कुरोः पुत्रः परीक्षिदनपत्यः जाह्नवो जह्नोः पुत्रः ॥ ९ ॥

अतो राधिकादयुतोऽभूदित्यर्थः ॥ १०—११ ॥

तस्य प्रतीपस्य देवापिशन्तनुबाह्लीकाः ॥ १२ ॥

प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिष इति संज्ञा यस्य सः ॥ १३ ॥

यदा देवो न ववर्ष तदा शन्तनुस्तत्र कारणं ब्राह्मणान् पप्रच्छ ॥ १४ ॥

ब्राह्मणैश्चैवमुक्तः "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः" इति स्मृतेर्योऽग्रभुक् भुवमग्रतो भुनक्ति अयं त्वादृशोऽपि परिवेत्तैव भवति अतः तद्दोषपरिहाराय राज्यमग्रजाय देहि ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्येवमुक्तः शन्तनुर्वनङ्गत्वा ज्येष्ठं छन्दयामास राज्ञः प्रजापालनादिः परो धर्मोऽतस्त्वं राज्यं स्वीकुर्विति प्रार्थितवान् । ततः पूर्वमेव तस्य मन्त्रिणा अश्मरातसंज्ञेन देवापिं पाषण्डीकर्तुं राज्यानर्हं कर्तुं ये प्रहिता विप्रास्तैः पाषण्डमताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितः सन् वेदवादस्यातिवादान्निन्दावचनानि सोऽब्रवीत् ततस्तस्य पातित्येन राज्याऽनर्हत्वे जाते शन्तनोर्दोषाभावाद्देवो ववर्षेत्यर्थः । ॥ १५—१७ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो जरासन्धात् सहदेवः यत् यस्मात्सहदेवात् सोमापिः श्रुतश्रवाश्च जातौ स सहदेव इत्यन्वयः । कुरोः पुत्रः पारीक्षिदनपत्यः अथ जन्होः कुरुसुतस्य सुतो जाह्नवः स च नाम्ना सुरथ इति प्रसिद्धः ॥ ९ ॥

ततः सुरथाद्विदूरथस्तस्मात्सार्वभौमः ततो जयसेनस्तत्तनयो जयसेनतनयः राधिकः अतो राधिकात् द्युमानभूत् अतोऽयुतो ऽभवत् इति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

ततश्च द्युमतः क्रोधनः तस्मात् क्रोधनात् देवातिथिः अमुष्य देवातिथेः ऋक्षस्तस्मादृक्षाद्दिलीपः तस्य दिलीपस्यात्मजः प्रतीपः

वेदवादातिवादान्वै तदा देवो ववर्ष ह ।
देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः ॥ १७ ॥
सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति ।
बाह्लीकात्सोमदत्तोऽभूद्भूरिर्भूरिश्रवास्ततः ॥ १८ ॥
शलश्च शन्तनोरासीद्गङ्गायां भीष्म आत्मवान् ।
सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः कविः ॥ १९ ॥
वीरयूथाग्रणीर्येन रामोऽपि युधि तोषितः ।
शन्तनोर्दाशकन्यायां जज्ञे चित्राङ्गदः सुतः ॥ २० ॥
विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना चित्राङ्गदो हतः ।
यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कला ॥ २१ ॥
वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो यतोऽहमिदमध्यगाम् ।
हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीन् भगवान् बादरायणः ॥ २२ ॥
मह्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगौ ।
विचित्रवीर्योऽथोवाह काशिराजसुते बलात् ॥ २३ ॥
स्वयंवरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे ।
तयोरासक्तहृदयो गृहीतो यक्ष्मणा मृतः ॥ २४ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वमेव तन्मन्त्रिणा अश्मराताख्येन देवापिं पाषण्डीकृत्य प्रजापालनादिधर्मानर्हं कर्तुं प्रहितैः प्रेषितैर्विप्रैः पाषण्डमताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितस्सन् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जरासंध के पुत्र सहदेव उनके सोमापि और उनके श्रुतश्रवा पुत्र हुए, और परीक्षित अनपत्य हुए, सुरथ जन्हु के पुत्र हुए ॥ ९ ॥

उनके विदूरथ उनसे सार्वभौम पुत्र हुए, सार्वभौम के जयसेन उनके राधिक और राधिक के अयुत पुत्र होते भये ॥ १० ॥

उनसे क्रोधन, और क्रोधन के देवातिथि, उनके पुत्र ऋष्य हुए, तिनके दिलीप, उन के पुत्र प्रतीप हुए ॥ ११ ॥

और प्रतीप के देवापि शंतनु बाल्हीक इतने पुत्र हुए, पिता के राज्य को छोडकर देवापि वन में गये ॥ १२ ॥

उनके पीछे शंतनु राजा हुए, पूर्व जन्म में महाभिष इनका नाम रहा, इनका ऐसा प्रभाव रहा कि जिसके २ शरीर पर हाथ रखें वह वृद्ध जीर्ण शरीर वाला भी होय तौ भी युवा हो जावै ॥ १३ ॥

और उनके हाथ के स्पर्श होने से उत्तम शांति प्राप्त होती रही इससे उनका नाम शंतनु हुआ, जिस समय इनके राज्य में बारह वर्ष वर्षा (वृष्टि) नहीं हुई ॥ १४ ॥

तब शंतनु ने ब्राह्मणों से पूछा कि हमारे राज्य में वृष्टि क्यों नहीं होती है? तब ब्राह्मणों ने कहा कि–तुम परिवेत्ता (बडे भाइ के रहते विवाह और राज्य करते) हो इससे तुम अपने राज्य वृद्धि के लिये बडे भाई को राज्य दो ॥ १५ ॥

जब ब्राह्मणों ने ऐसा कहा तब शंतनु ने देवापि के पास वन में जाकर प्रार्थना करी इसके पहिले ही इनके अश्मराव नामक मंत्रि ने देवापि को पाखंडी बनाकर राज्य के अयोग्य करने के लिये ब्राह्मणों को भेजा रहा उन लोगों ने पाखंड मताश्रय वाक्यों से देवापि को वेद से भ्रष्ट कर दिया ॥ १६ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततः सोमदत्ताद्भूरिर्भूरिश्रवाः शलश्चेति त्रयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रामो जामदग्न्यः दाशकन्यायामिति उपरिचरस्य वसोर्वीर्येण मत्स्यगर्भादुत्पन्ना दाशैः कैवर्तैः पालिता ऽतो दाशकन्येति प्रसिद्धायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नाम्ना तत्समाननाम्ना चित्राङ्गदेन गन्धर्वेण युद्धे हतः यस्यां सत्यवत्यां शन्तनुपरिग्रहात्पूर्वमेव ॥ २१ ॥

वेदा गुप्ता येन यतोऽहं जात इदं भागवतं चाध्यगामधिगतवानस्मि ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्वयम्वराद्भीष्मेण बलादुपानीते ॥ २४ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेदवादस्यातिवादान् निन्दावचनानि स देवापिरब्रवीत ततस्तस्य पातित्येन राज्यानर्हत्वे जाते शन्तनोः दोषाभावात् देवो ववर्ष देवापिर्योगमाश्रित्य कलापग्राममाश्रितस्सन् ॥ १७ ॥

कलौ सोमवंशे नष्टे सति पुनः कृतयुगस्यादौ स्थापयिष्यति सोमवंशं प्रतिवर्त्तयिष्यति बाह्लीकात् प्रतीपात्मजात् सोमदत्तो जज्ञे ततः सोमदत्तात् भूरिः भूरिश्रवाश्शलश्चेति त्रयः सुताः जज्ञिरे शन्तनोस्तु ब्रह्मशापान्मानुषीत्वं प्राप्य स्वयंवरेणागतायां गङ्गायां भार्यायां भीष्मो जातस्तं विशिनष्टि आत्मवान् ब्रह्मवित् सर्वेषां धर्मविदां श्रेष्ठः महाभागवतः कविर्विद्वान् ॥ १८ ॥ १९ ॥

वीराणां सैन्यस्य नायकः येन भीष्मेण रामो जामदग्न्योऽपि युधि संग्रामे तोषितः ततो गङ्गायामन्तर्हितायां शन्तनोर्दाशकन्यायां दाशैः कैवर्त्तैः पालितायामुपरिचरवसोर्वीर्यं भक्षितवत्या मत्स्याः उदराद्दाशैरुद्धृतायान्तैः पालितायां मत्स्यगन्धियोजनगन्धिसत्यवत्याख्यायामित्यर्थः। चित्राङ्गदः सुतस्तस्य कनीयान् विचित्रवीर्यश्चेति द्वौ सुतौ जज्ञाते इत्यर्थः । तत्र चित्राङ्गदो नाम्ना तत्सनाम्ना चित्राङ्गदाख्येन गन्धर्वेण युद्धे हतः दाशकन्यां विशिनष्टि—यस्यामिति । यस्यां दाशकन्यायां शन्तनोः परिग्रहात्पूर्वमेव पराशराद्भगवतः कला अवतारः श्रीव्यासरूपेणेति शेषः । तस्यां दाशकन्यायां शन्तनोः चित्राङ्गदो जज्ञे इति पूर्वेणान्वयः ॥२०॥२१॥

हरेः कलावतारं विशिनष्टि—वेदगुप्त इति । वेदा गुप्ता येन स वेदगुप्तः कृष्णः कृष्णद्वैपायनाख्यो मुनिः यस्मादहं शुको जातस्सन्निदं श्रीभागवतमध्यगाम अहमेव इदं श्रीभागवतं तस्मादधीतवानस्मीत्यर्थः। तदेवोपपादयति—हित्वेति। भगवान् बादरायणः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः पैलादीन् स्वशिष्यान् हित्वा तेभ्य अनुपदिश्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रशान्तायेति हेतुगर्भं प्रशान्तत्वात् मह्यमेवेदं परं गुह्यं पुराणं श्रीभागवतं जगावुपदिदेशेत्यर्थः । विचित्रवीर्यः शान्तनवः काशिराजस्य सुते बलाद्भीष्मेण स्वयंवरादुपनीते अम्बिकाऽम्बालिकाख्ये द्वे उवाह उपयेमे ततस्तयोरम्बिकाम्बालिकयोरासक्तं हृदयं यस्य स विचित्रवीर्यः यक्ष्मणा क्षयरोगेण मृतः ॥ २३ ॥ २४ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः देवापौ विरुद्धे सति अनन्तरमिन्द्रदेवो वृष्टवान् योगं भगवद्ध्यानम् ॥ १७—१९ ॥

रामः परशुरामः दाशकन्यायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥

नाम्ना निमित्तेन हतः गन्धर्वेणेति शेषः । यस्यां दाशकन्यायाम् ॥ २१ ॥

कृष्णो व्यासः यतः कृष्णादिदं श्रीभागवतं अध्यगामधीतवानस्मि श्रीभागवतं स्तौति हित्वेति ॥ २२ ॥

काशिराजसुते ते अम्बिकाम्बालिके बलाद्भीष्मेणानीते ॥२३॥

यक्ष्मणा क्षयरोगेण अग्रजस्य भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विदुरं भुजिष्यायां जनयामास ॥ ॥ २४—२६ ॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसंन्दर्भः ।

शान्ताय ब्रह्मनिष्ठाय ॥ २२—४० ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दाशकन्यायामिति उपरिचरवसोर्वीर्य्येण मत्स्यगर्भादुत्पन्ना कन्या दाशैः कैवर्त्तैः पालिता अतो दाशकन्येति प्रसिद्धायां सत्यवत्याम ॥ २० ॥

नाम्ना तत्समाननाम्ना चित्राङ्गदेन गन्धर्वेण युद्धे हतः यस्यां सत्यवत्यां शन्तनुपरिग्रहात् पूर्वमेव हरेःकला व्यासः ॥२१॥

वेदा गुप्ता येन सः ॥ २२ ॥

इदं श्रीभागवतम् स्वयम्वराद्भीष्मेण बलादुपानीते ॥२३॥२४॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेदवादस्य अतिवादान् स देवापिः अब्रवीत् ततस्तस्य पतितत्वेन प्रजापालनादिधर्मानर्हतायां जातायां शन्तनोर्दोषाभावाद्देवो ववर्ष इत्यर्थः ॥ १७ ॥

कृतादौ स्थापयिष्यती सोमवंशमिति शेषः । ततः सोमदत्तात् भूरिप्रभृतयस्त्रयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रामः परशुरामः दाशकन्यायां दाशैः कैवर्तैः पालितायां वासव्याम ॥ २० ॥

चित्राङ्गदः नाम्ना स्वसमाननाम्ना चित्राङ्गदेन युद्धे हतः यस्यां वासव्याम ॥ २१ ॥

वेदा गुप्ता रक्षिता येन सः इदं श्रीमद्भागवतं अध्यगाम अधीतवानस्मि श्रीमद्भागवतस्यात्युत्तमत्वं दर्शयन् तदेवाह—स्वःशिष्यान् पैलादीन् ऋग्वेदाद्याचार्यानपि हित्वा यतः परः सर्ववेदेतिहासादिसारत्वात्सर्वशास्त्रेभ्य उत्कृष्टम् एव गह्यं मह्य जगौ उपदिदेशेत्यर्थः ॥ २२—२४ ॥

---

भाषा टीका ।

जब उनने वेद की निंदा की तब शंतनु के राज्य में देव ने वर्षा करी और देवापि योग सिद्ध होकर कलाप ग्राम में स्थित हैं ॥ १७ ॥

कलियुग के नष्ट होने पर कृत युग के आदि में चन्द्र-

चैत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो बादरायणः ।
धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥ २५ ॥
गान्धार्यां धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतं नृप ! ।
तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशला चापि कन्यका ॥ २६ ॥
शापान्मैथुनरुद्धस्य पाण्डोः कुन्त्यां महारथाः ।
जाता धर्मानिलेन्द्रेभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्रयः ॥ २७ ॥
नकुलः सहदेवश्च माद्र्यां नासत्यदस्रयोः ।
द्रौपद्यां पञ्च पञ्चभ्यः पुत्रास्ते ऽपितरोऽभवन् ॥ २८ ॥
युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यः श्रुतसेनो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्त्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ २९ ॥
सहदेवसुतो राजन् ! श्रुतकर्मा तथाऽपरे ।
युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः ॥ ३० ॥
भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्वगतस्ततः ।
सहदेवात्सुहोत्रं तु विजयाऽसूत पार्वती ॥ ३१ ॥
करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथाऽर्जुनः ।
इरावन्तमुलूप्यां वै सुतायां बभ्रुवाहनम् ।
(१) मणिपूरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

वंश की स्थापना करेंगे बाल्हीक से सोमदत्त पुत्र हुए उनसे भूरि, भूरिश्रवा, ॥ १८ ॥

और शल, ये तीन पुत्र हुए। शंतनु से गंगा में बड़े प्रतापी ज्ञानी, भीष्म उत्पन्न हुए, सर्वधर्मों के जानने वालों में श्रेष्ठ और महा भागवत विद्वान् कवि हुए ॥ १९ ॥

वीरों के यूथों में अग्रगण्य हुए जिन भीष्म ने परशुराम को भी युद्ध मे संतुष्ट कर दिया, शंतनु से दाश कन्या में (उपरिचरवसु के वीर्य से मत्स्यी के गर्भ से उत्पन्न हुई कैवर्तों ने पाली इससे दाश कन्या ऐसी प्रसिद्ध हुई ) तिस सत्यवती में चित्रांगद नाम से पुत्र उत्पन्न हुए ॥ २० ॥

विचित्र वीर्य छोटे पुत्र हुए चित्रांगद को चित्रांगद-गन्धर्व ने युद्ध मे मारडाला, यह वही सत्यवती है, कि--जिसमें पराशर से साक्षात् श्री हरि के कला व्यासजी उत्पन्न हुए ॥ २१ ॥

श्री शुकदेवजी कहनेलगे, कि--उन का वेदगुप्त और कृष्णमुनि ये भी नाम हुआ, जिन से मैं यह श्रीमद्भागवत पढाहूं। पैलादिक सब शिष्यों को छोडकर हमारे पिता भगवान बादरायण नें ॥ २२ ॥

हमें शान्त पुत्र देखकर यह अति गोपनीय श्रीमद्भागवत हमें पढाई। विचित्र वीर्यने काशिराज के दो पुत्रियों से विवाह किया ॥ २३ ॥

अम्बिका और अम्बालिका दोनों स्त्रियों को स्वयम्वर से बलात्कार भीष्म सब वीरोंको जीतकर ले आये, उन दोनों में आसक्त हृदय होने से यक्ष्म रोग से ग्रसित होकर चित्रांगद मरगया ॥ २४ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मात्रा सत्यवत्योक्त इति निषेधाभावमाह "अपतिरपत्यलिप्सु-र्देवराद्गुरुप्रयुक्तान्न तु ऋतुमतीयात्" इत्यादिवचनात् ॥ २५ ॥

दुःशला नाम कन्या च यज्ञे ॥ २६ ॥

अरण्ये मृगशापान्मैथुनेन रुद्धस्य प्रतिबद्धस्य ॥ २७ ॥

नासत्यदस्राभ्यामश्विनीकुमाराभ्याम् पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः पञ्चाऽभवन् ॥ २८ ॥ २९ ॥

तथाऽपरे भार्यान्तरेषु ॥ ३० ॥

काली नाम्या भीमस्य भार्या तस्यां ततो भीमसेनात्सर्वगतोनाम पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

(१) मणालूरुपतेः इति वीर०

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उलूप्यां नागकन्यायाम् मणिपूरपतेः सुतायां पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनमसूत अतस्तत्पुत्रः सन्नपि स पुत्रिकासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२-३६ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो मात्रा सत्यवत्या उक्त आदिष्टो भगवान् बादरायणः अग्रजस्याऽपुत्रस्य भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे अम्बिकाम्बालिका रूपे कलत्रद्वये तद्दास्याञ्च धृतराष्ट्रं ज्येष्ठं तस्य कनीयांसं पाण्डुं विदुरञ्चाजीजनत् जनयामास तत्राम्बिकायां धृतराष्ट्रम् अम्बालिकायां पाण्डुं दास्यां तु विदुरमिति विवेकः ॥ २५ ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य गान्धार्य्यां पुत्रशतं जज्ञे । हे नृप ! तेषां शतसङ्ख्याकानां धार्तराष्ट्राणां दुर्योधनो ज्येष्ठः दुःशला नाम कन्या च धृतराष्ट्राद्गान्धार्य्यां जज्ञे इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अरण्ये मृगरूपिणोरममाणयोः ऋष्योः शापाद्धेतोर्मैथुने कर्मणि प्रतिरुद्धस्य पाण्डोर्भार्य्यायां कुन्त्यां धर्मानिलेन्द्रेभ्यो युधिष्ठिरः मुखमादिर्येषां ते युधिष्ठिरभीमार्ज्जुनास्त्रयो जाताः ॥ २७ ॥

तथाऽन्यस्यां पाण्डोर्भार्य्यायां माद्र्यां नासत्यदस्रयोरश्विनोः सकाशात् नकुलः सहदेवश्चेति द्वौ सुतौ जातौ. पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो द्रौपद्यामेकभार्यायां पञ्च पुत्रा अभवन् ते च अपितरः न केषाञ्चित्पितरः अपुत्रा एव सन्तो द्रौणिना हता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ युधिष्ठिरात्प्रातिविन्ध्यो जातः वृकोदरात् भीमात् श्रुतसेनः अर्ज्जुनात्तु श्रुतकीर्तिः नाकुलिः नकुलसुतस्तु शतानीकः ॥ २९ ॥

हे राजन् ! सहदेवसुतः श्रुतकर्मा तथा अपरे च भार्यान्तरे युधिष्ठिरादिभ्यो जाता इत्यर्थः । तानेव दर्शयति; युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवको जातः भीमसेनात्तु हिडिम्बायां घटोत्कचो जातः काली चान्या भीमस्य भार्या तस्यां ततो भीमात् सर्वगतो नाम पुत्रो ऽभवत् । पार्वती पर्वतस्य पुत्री विजया नाम सहदेवात् सुहोत्रमसूत ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नकुलः करेणुमत्यां धीरमित्रं जनयामास निरमित्रमिति पाठान्तरम् तथा ऽर्ज्जुनोऽपि इरावत्यामिरावन्तं मणलूरुपतेः सुतायामुलूप्याम्

"अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति" ॥—

इत्युक्तविधभाषाबन्धनरूपपुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनं चासूत अतस्तत्पुत्रोऽर्ज्जुनपुत्रस्सन्नपि स बभ्रुवाहनः पुत्रिकासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुनिशापान्मैथुनरुद्धस्य मैथुने मरणावधारणाविभ्रवतः ॥ २७ ॥
पञ्च पुत्राः पूर्वजन्मनि पितरः ॥ २८ ॥
विविच्याह–युधिष्ठिरादिति । नाकुलिर्नकुलपुत्रः ॥ २९-३० ॥

शर्वगतं शर्वत्रातम् ॥ ३१ ॥

मणिपूरपतेः सुतायां सोऽपि बभ्रुवाहनोऽपि पुत्रिकासुतास्तस्य मणिपूरपतेः पुत्रोऽभूदिति शेषः ॥ ३२ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अग्रजस्य विचित्रवीर्यस्य मात्रा सत्यवत्या उक्त इति "अपतिरपत्यलिप्सुर्देवराद्गुरुप्रयुक्ता न तु ऋतुमतीयात्" इति वचनबलात् ॥ २५—२६ ॥

अरण्ये मृगशापान्मैथुने रुद्धस्य नासत्यदस्राभ्याम् अश्विभ्याम् ॥ २७—३० ॥

कालीचान्या भीमस्य भार्या तस्यां सर्वगतः पार्वती पर्वतकन्या ॥ ३१ ॥

उलूप्यां नागकन्यायां मणिपूरपूरपतेः सुतायां पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनमसूत अतस्तत्पुत्रस्सन्नपि पुत्रिकासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२—३६ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मात्रा वासव्या ॥ २५ ॥

दुःशला कन्यका च जज्ञे अपि शब्दात् वैश्यायां युयुत्सुर्जज्ञे इति शेषम् ॥ २६ ॥

अरण्ये मृगरूपब्राह्मणीब्राह्मणयोः रममाणयोर्मध्ये शरेण ब्राह्मणं हतवतः पाण्डोः एवं मैथुने तवापि मृत्युर्भविष्यतीति ब्राह्मणीशापात् मैथुने रुद्धस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

तथा ऽपरे भार्यान्तरेषु च जाता इति शेषः । तानेवाह, युधिष्ठिरादित्यादिना ॥ २९—३० ॥

काल्यां ततो भीमादेव सर्वगतः पुत्रोऽभूत् ॥ ३१ ॥

नकुलः करेणुमत्यां निरमित्रं जनयामास उलूप्यां नागकन्यायां इरावन्तम् अर्जुनो जनयामास "अभ्रातृकां प्रदस्यामि तुभ्य कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति" इति पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां मणिपूरपतेः सुतायां चित्राङ्गदायां बभ्रुवाहनं च अर्जुनो जनयामास अतस्तत्पुत्रस्तत्रापि सः पुत्रिकासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३६ ॥

---

भाषा टीका ।

संतान रहित चित्रांगद के मरने पर माता सत्यवती ने उनके भाई बादरायण से संतान वृद्धि के लिये, जब कही तब धृतराष्ट्र वा पांडु और माता के नियोग से दृष्टि मात्र से उत्पन्न किये ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र से गांधारी से सौ पुत्र उत्पन्न हुए, हे राजन् ! उन सब पुत्रों में जेष्ठ दुर्योधन हुआ और दुःशला एक पुत्री उत्पन्न हुई ॥ २६ ॥

इहां ऐसी कथा है कि वन में मृगा मृगी दोनो के मैथुन के समय पांडुने उन दोनो में एक को मार डाला तब मृगा ने शाप दिया कि तुम मैथुन करोगे तौ मरजावोगे इस कारण

तव तातः सुभद्रायामभिमन्युरजायत ।
सर्वातिरथजिद्वीर उत्तरायां ततो भवान् ॥ ३३ ॥
परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा ।
त्वं च कृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोऽन्तकात् ॥ ३४ ॥
तवेमे तनयास्तात ! जनमेजयपूर्वकाः ।
श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ ३५ ॥
जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकान्निधनं गतम् ।
सर्पान्वै सर्पयागाग्नौ स होष्यति रुषान्वितः ॥ ३६ ॥
कावषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधयाट् ।
समन्तात्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः ॥ ३७ ॥
तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्त्रयीं पठन् ।
अस्त्रज्ञानं [1]क्रियाज्ञानं शौनकात्परमेष्यति ॥ ३८ ॥
सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः ।
असीमकृष्णस्तस्यापि[2] नेमिचक्रस्तु तत्सुतः ॥ ३९ ॥
गजाह्वये हृते नद्या कौशाम्ब्यां साधु वत्स्यति ।
उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मा[3]त्कविरथः सुतः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पांडु महाराज मैथुन से रुक गये तब कुंती ने धर्म, वायु, और इन्द्र के तेज से तीन पुत्र बडे बडे महारथी उत्पन्न किये ॥२७॥

नकुल सहदेव माद्री में अश्विनी कुमार से दो पुत्र उत्पन्न हुए। और हे राजन्! द्रौपदी में पांच पतियों से पांच पुत्र तुम्हारे पितृ लोग सेब उत्पन्न हुये ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर से प्रतिविंध्य भीम से श्रुतसेन अर्जुन से श्रुतकीर्ति और नकुल से शतानीक ॥ २९ ॥

सहदेव के श्रुतकर्मा अन्य भार्याओं से, और भी पुत्र हुए युधिष्ठिर से पौरवी भार्या में देवक पुत्र हुआ भीमसेन से हिडम्बा में घटोत्कच हुआ और अन्य भार्या काली में सर्वगत पुत्र उत्पन्न भया सहदेव से विजया मे सुहोत्र पुत्र उत्पन्न भया ॥ ३०—३१ ॥

और नकुल से करेणु मति में निरामित्र पुत्र भया अर्जुन से नाग कन्या उलूपी में इरावंत पुत्र उत्पन्न हुआ मणिपूरपति की सुता चित्रांगदा पुत्रिका धर्म से दी गई उसमें अर्जुन से बभ्रु वाहन पुत्र उत्पन्न हुआ इससे पुत्रिका सुत भया अर्थात् नाना का पुत्र हुआ ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तुरसंज्ञं पुरोहितं कृत्वा ॥ ३७ ॥

भविष्यानाह—तस्य पुत्र इति यावत्समाप्ति । याज्ञवल्क्यात् क्रियाज्ञानं परं चात्मानं शौनकात्प्राप्स्यत्यस्त्रज्ञानं च कृपाचार्यादिति द्रष्टव्यम याज्ञवल्क्यात्त्रयीमधीत्य कृपादस्त्राण्यवाप्स्येति वैष्णवोके:। क्वचित्तु अस्त्रज्ञानं कृपाचार्यादित्येव पाठः ॥ ३८—४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तव परीक्षितः तातः पिता अभिमन्युरर्जुनात्सुभद्राया-मजायतेति राजानं प्रति शुकोक्तिस्तावत्तवेत्युक्तम्, अभिमन्युं विशिनष्टि सर्वानतिरथान् जितवानिति तथा वीरः ततः आभिमन्योरुत्तरायां भवान् त्वं जातोऽसि ॥ ३३ ॥

कुरुषु दुर्योधनादिषु विनष्टेषु सत्सु कुद्धस्य द्रौणेरश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रतेजसा तत्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रतेजसा दग्धोऽपीति शेषः । त्वं कृष्णस्य भगवतोऽनुभावेन सजीवः सप्राणोऽन्तकान्मृत्योर्मोचितोऽसि ॥ ३४ ॥

हे तात राजन् ! तव तनयास्तु इमे जनमेजयः पूर्वो ज्येष्ठो येषां ते श्रुतसेनो भीमसेनो उग्रसेनश्चेति चत्वारः ॥३५॥

(१) परं ज्ञानम् इति वीर०। (२) निश्चक्रः इति च। (३) चक्षुविरथ इति। वीर० विज०।

तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य सुषेणोऽथ महीपतिः ।
सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखी नलः ॥ ४१ ॥
परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ।
नृपञ्जयस्ततो[1] दूर्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तत्र जनमेजयादीनां भाविनं वृत्तान्तं वंशञ्चाह—जनमेजयस्त्विवत्यादिना यावत्समाप्ति । त्वां तक्षकाभिधनं प्राप्तं विदित्वा स त्वत्पुत्रो जनमेजयः रुषा युक्तः सर्पयागसम्बन्धिनि अग्नौ सर्पान् होष्यति ॥ ३६ ॥

किङ्कृत्वा ? कावषेयन्तुरन्तुरसंज्ञं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा तु तथा तुरगमेधैरश्वमेधैः यक्ष्यतीति तथा भविता, कथं यष्टा ? इत्यत्राह—सर्वतः पृथिवीं सर्वान् नृपान् जित्वा ऽश्वमेधैर्यक्ष्यति ॥ ३७ ॥

तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीको भविता स च याज्ञवल्क्यात् त्रयीं वेदान् पठन् अधीयानः कृपात् कृपाचार्यात् अस्त्रज्ञानं शौनकात्तु परं ज्ञानम् आत्मपरमात्मज्ञानम् एष्यति प्राप्स्यति क्रियाज्ञानमितिपाठे शौनकादस्त्रज्ञानादित्रयं लप्स्यत इत्यर्थः । तत्र क्रियाज्ञानं यज्ञादिकर्मानुष्ठानोपयुक्तं ज्ञानम् ॥ ३८ ॥

तत्पुत्रः शतानीकपुत्रः सहस्रानीकः तस्मात्तु अश्वमेधजः तस्याप्यश्वमेधजस्यापि असीमकृष्णो भविता तत्सुतः असीमकृष्णसुतः निमिचक्रः ॥ ३९ ॥

तस्य तत्रास्ति निमित्तमाह—गजाह्वये हस्तिनापुरे नद्या गङ्गया हृते नाशिते सति ततो निष्क्रम्य कौशाम्ब्यां साधु यथा तथा वत्स्यति वासं करिष्यति ततो निमिचक्रोरुक्तः तत उक्ताच्चित्ररथः तस्माच्छुचिरथः 'उक्तस्ततो रथस्तस्मात्तस्माच्चित्ररथः सुतः' इति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तव तातः तव पिता ॥ ३३—३५ ॥

निधनं मरणलक्षणं सर्पयागविषयाग्नौ होष्यति होमङ्करिष्यति ॥ ३६ ॥

तुरगमेधया अश्वमेधया अश्वमेधयज्ञेन ॥ ३७ ॥

परं पूर्णम् ॥ ३८—३९ ॥

कौशाम्ब्यां पुर्यां वत्स्यति वासं करिष्यति ॥ ४०—४४ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तुरं तुरसंज्ञम् ॥ ३७—४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कावषेयं तुरं तुरसंज्ञं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा ॥ ३७ ॥

तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीको भविष्यति स च याज्ञवल्क्यात्त्रयीं वेदत्रयीं पठन् कृपादस्त्रज्ञानं परं परब्रह्मज्ञानं शौनकाच्च एष्यति प्राप्स्यति ॥ ३८—४१ ॥

———

भाषा टीका ।

हे राजन् ! सर्व अति रथियों को जीतने वाले वीर तुम्हारे पिता अभिमन्यु सुभद्रा से उत्पन्न भये तिन से उत्तरा के गर्भ में तुम उत्पन्न भये ॥ ३३ ॥

सब कुरुवंशियों के क्षय होने पर अश्वत्थामा के ब्रह्मास्त्र के तेज से तुम भी दग्ध होगये परन्तु श्रीकृष्ण भगवान की कृपा वा महिमा से उस काल दंड से तुमारा प्राण बचा ॥३४॥

हेतात ! जनमेजयादिक श्रुतसेन भीमसेन उग्रसेन पराक्रमी ये सब तुमारे पुत्र हैं ॥ ३५ ॥

तुमको तक्षक से मृत्यु प्राप्त सुनकर जनमेजय क्रोधित होकर सर्पयाग से सबसर्पों को अग्नि में जरावेंगे ॥ ३६ ॥

कावषेय तुर नाम के ऋषि को पुरोधा ( पुरोहित ) बनाकर अश्वमेध यज्ञ करके सम्पूर्ण पृथिवी को जीतकर यज्ञों से परमात्मा को यजन करेंगे ॥ ३७ ॥

उनके पुत्र शतानीक याज्ञवल्क्य ऋषि से वेदत्रयी को पढ़ कर क्रिया ज्ञान, और कृपाचार्य से अस्त्रज्ञान, और शौनक से आत्म ज्ञान प्राप्त करेंगे ॥ ३८ ॥

शतानीक के पुत्र सहस्रानीक उनसे अश्वमेधक और उनके असीमकृष्ण पुत्र होगा असीमकृष्ण के पुत्र निमिचक्र होगा ॥ ३९ ॥

हास्तिनापुर को नदी जब डुबा लेगी तब कौशाम्बी में जाकर बसेगा उससे चित्ररथ और चित्ररथ के कविरथ पुत्र होगा ॥४०॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यस्मात्सुखीनलः पुत्रः ॥ ४१ ॥

तस्मात्परिप्लवात्सुनयस्तस्याऽऽत्मजो मेधावीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्मात्सुदासस्ततः शतानीक इत्यर्थः ॥ ४३-४५ ॥

(१) दूर्वो निमिस्तस्मात् इति वीर०

तिमेर्बृहद्रथस्तस्माच्छतानीकः सुदासजः।
शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं बहीनरः ॥ ४३ ॥
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता नृपः।
ब्रह्मक्षत्रस्य वै प्रोक्तो वंशो देवर्षिसत्कृतः ॥ ४४ ॥
क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ।
अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते ॥ ४५ ॥
भविता सहदेवस्य मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः।
ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

बृहद्रथस्य जरासन्धस्तस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः यस्मात् मार्जारेः श्रुतश्रवाः ॥ ४६-४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तस्माच्चित्ररथात् वृष्टिमान् तस्मात् वृष्टिमतः सुषेणो महाः पतिः सुतो भविता तस्य सुषेणस्य सुनीथो भविता तस्य च नृचक्षुः यत् यस्मान्नृचक्षोः सुखीनलो भविता ॥ ४१ ॥

स च पारिप्लवः सुतो यस्य तथाभूतः तस्मात्पारिप्लवात् मेधावी स च सुनय आत्मजो यस्य तथाभूतः। यद्वा, पारिप्लवात्सुनयः तस्यात्मजो मेधावीत्यर्थः। तस्मान्नृपञ्जयः तस्माच्च दूर्वस्ततश्च निमिर्जनिष्यति ॥ ४२ ॥

निमेर्बृहद्रथः तस्मात् बृहद्रथात् शतानीकः सुदासजः बृहद्रथात्सुदासस्तस्मात् शतानीको जनिष्यत इत्यर्थः। शतानीकात् दुर्दमनस्तस्य दुर्दमनस्यापत्यं पुत्रस्तु बहीनरः ॥ ४३ ॥

तस्य दण्डपाणिस्तस्य तु निमिः तस्य निमेः क्षेमको नृपो भविता तदेवं ब्रह्मक्षत्रस्य ब्रह्मक्षत्रकुलयोर्योनिः कारणभूतो वंशः सोमवंशः देवैः ऋषिभिश्च सत्कृतः अनुगृहीतः ॥ ४४ ॥

कलौ युगे क्षेमकं राजानं प्राप्य क्षेमकपर्यन्तमनुप्रवृत्त इत्यर्थः ततः संस्थां समाप्तिं प्राप्स्यति अजमीढपौत्रस्य संवरणस्य सुतः कुरुः तस्य परीक्षिदादयः चत्वारः तत्र परीक्षिदनपत्य उक्तः सुधनुर्जह्नुर्वंशावुक्तौ निषधस्य त्वनुक्त एव तत्रैव सुधनुर्वंश्यस्य बृहद्रथस्यैको वंशो जरासन्ध उक्तः अन्यस्तु श्रुतश्रवपर्यन्तः इदानीं श्रुतश्रवः पितामहात् सहदेवात् मगधाधिपतेर्भविष्यतो वंशान् वक्तुं प्रतिजानीते-अथेति। मगधराजानः मगधदेशाधिपतीन् भाविनस्ते तुभ्यं वदामि ॥ ४५ ॥

सहदेवस्य जरासन्धसुतस्य मार्जालियः भविता भविष्यति यतो मार्जालियाच्छ्रुतश्रवाः ततः श्रुतश्रवसः अयुतायुस्तस्यापि निरमित्रः तत्सुतः निरमित्रसुतः सुनक्षत्रः ततः सुनक्षत्रात्तु बृहत्सेनो भविता अथ बृहत्सेनात्कर्मजित् ततः कर्मजितः श्रुतञ्जयः तस्य शुचिर्नाम विप्रो भविष्यति ॥४६—४७॥



श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

संस्थामवसानम् ॥ ४५—४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

नृचक्षुर्यत्सुखीवल इति। नृचक्षुस्तस्यापि सुखीबलः ततः परिप्लवः तस्माच्च सुनयः तस्यापि मेधावीति विष्णुपुराणगद्यम् ॥ ४१—४३ ॥

देवर्षिसत्कृत इति देवैः ऋषिभिश्च सत्कृतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

यद्यतः सुखीनलनामा ॥ ४१ ॥

तस्मात् परिप्लवः तस्य सुनयः तस्यात्मजो मेधावीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्मात्सुदासः ततः शतानीक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

देवैर्ऋषिभिश्च सत्कृतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सहदेवस्य जरासन्धपुत्रस्य ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तस्मात्परिप्लवात्सुनयात्मजः सुनयपुत्रद्वारा जातो मेधावी पौत्रः ॥ ४२ ॥

तस्माद्बृहद्रथात् सुदासजः सुदासात् पुत्राज्जातः शतानीकः पौत्रः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अथ भाविष्यान् मगधाधिपान् वक्तुं प्रतिजानीते—अथेति ॥ ४५ ॥

बृहद्रथस्य जरासन्धस्तस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः यस्मान्मार्जारेः श्रुतश्रवाः ॥ ४६—४८ ॥

सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद्बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ।
ततः सृतञ्जयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति ॥ ४७ ॥
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः शमस्ततः ।
द्युमत्सेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः ॥ ४८ ॥
सुनीथः सत्यजिदथ विश्वजिद्यद्रिपुञ्जयः ।
बार्हद्रथाश्च भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम् शान्तनुवंशकीर्तनं नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

कविरथ के पुत्र वृष्टिमान् उनके सुषेण पृथ्वी के पति होंगे उनके पुत्र सुनीथ उनसे नृचक्षु तिनसे सुखीनल पुत्र होंगे ॥ ४१ ॥

और सुखीनल के परिप्लव उनसे सुनय उनसे मेधावी पुत्र होंगे उनसे नृपंजय, तिनसे दूर्व, और दुर्व से तिमि राजा पुत्र होंगे ॥ ४२ ॥

तिमि के बृहद्रथ, तिनके सुदास, तिनके शतानीक, शतानीक से दुर्दमन तिनसे महीनर पुत्र उत्पन्न होगा ॥ ४३ ॥

तिससे दंडधारी निमि पुत्र होगा उससे क्षेमक राजा होंगे । हे राजन् ! देवता ऋषियों से सत्कृत ब्राह्मण क्षत्रिय दोनों का वंश मैंने तुमसे कहा ॥ ४४ ॥

कलि में क्षेमक राजा तक यह वंश चलेगा पीछे नष्ट होजायगा । हे राजन् ! अब मगध देश के राजाओंकी सन्तति मैं तुमसे कहता हूं सो सुनो ॥ ४५ ॥

सहदेव के मार्जारि पुत्र होगा तिससे श्रुतश्रवा और श्रुतश्रवा का अयुतायु तिससे निरमित्र पुत्र होगा ॥ ४६ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सहस्रसम्वत्सरमेते भाव्या भूपालास्ततःपरं भाव्यान् द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य शुचेः क्षेमो नाम राजन्यः अथ क्षेमात्सुव्रतः तस्मात् सुव्रताद्धर्मनेत्रः श्रुतः प्रख्यातः ततो धर्मनेत्रात् दृढसेनः अथ दृढसेनात्सुमतिस्ततस्सुमतेः सुबलो जनिता जनिष्यते ॥ ४८ ॥

ततः सुनीथः अथ सुनीथात् सत्यजित् तस्माद्विश्वजित् तस्माच्च पुरञ्जयः त एते सर्वे बार्हद्रथाः बृहद्रथवंश्याः सहस्रवत्सरान्तं भाव्या भाविनः ततः पश्चाद्बार्हद्रथो वंशः संस्थामेष्यतीति भावः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यद्यस्माद्रिपुञ्जयो भविता ॥ ४९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
( विजयध्वजरीत्या एकोनविंशः )

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जरासन्धात्सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं भविष्यन्तः ततः परन्तु भाव्यान् द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
द्वाविंशो नवमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सहस्रवत्सरमेते बार्हद्रथाः भूपाला भाव्यास्ततःपरं भाविष्यान् द्वादशे स्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

उससे सुनक्षत्र, तिससे बृहत्सेन, और बृहत्सेन के कर्मजित, तिससे श्रुतंजय, तिससे विप्र, तिसका पुत्र शुचि होगा ॥ ४७ ॥

तिससे क्षेम उससे सुव्रत, तिसके धर्मसूत्र, तिससे शम तिससे द्युमत्सेन, तिससे सुमति, और सुमति का सुबल पुत्र होगा ॥ ४८ ॥

उससे सुनीथ, तिससे सत्यजित, तिससे विश्वजित, उसके रिपुञ्जय पुत्र होगा । हे राजन् ! बृहद्रथ के वंश में इतने राजा हजार वर्ष तक कलि में होंगे ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में द्वाविंश अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भगवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

## ॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

श्रीशुक उवाच ।

अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्षश्च सुतास्त्रयः ।
सभानरात्कालनरः सृञ्जयस्तत्सुतस्ततः ॥ १ ॥
जनमेजयस्तस्य पुत्रो महाशीलो महामनाः ।
उशीनरस्तितिक्षुश्च महामनस आत्मजौ ॥ २ ॥
शिबिर्वनः शमिर्दक्षश्चत्वारोशीनरात्मजाः ।
वृषादर्भः सुवीरश्च मद्रः कैकेय आत्मजाः ॥ ३ ॥
शिबेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षोश्च रुशद्रथः ।
ततो हेमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥ ४ ॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः सिंहपुण्ड्रान्ध्रसंज्ञिताः ।
जज्ञिरे दीर्घतमसो बलेः क्षेत्रे महीक्षितः ॥ ५ ॥
चक्रुः स्वनाम्ना विषयान् षडिमान् प्राच्यकांश्च ते ।
खनपानोऽङ्गतो जज्ञे तस्माद्दिविरथस्ततः ॥ ६ ॥
सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजाः ।
रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा ॥ ७ ॥
शान्तां स्वकन्यां प्रायच्छदृष्यशृङ्ग उवाह ताम् ।
देवे वर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणीसुतम् ॥ ८ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रयोविंशे त्वनोर्द्रुह्योस्तुर्वसोश्चान्वयः क्रमात् ।
यदोश्च वंशोऽनुक्रान्तो यावज्ज्यामघसम्भवः ॥ १ ॥

तदेवं ययातेः पुत्राणां पञ्चमस्य पूरोर्वंशोऽनुक्रान्तः, इदानीं चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति—अनोरिति कर्णान्तस्य जगतीपतेरित्यन्तेन ॥ १ ॥

तस्य जनमेजयस्य महाशीलः महामनाः ॥ २ ॥
चत्वार उशीनरात्मजाः स्पष्टोऽर्थः ॥ ३-१७ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं ययातेः पुत्राणां पञ्चमस्य पुरोर्वंशोऽध्यायत्रयेणानुक्रान्तः इदानीं चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति—अनोरिति कर्णान्तस्य जगतीपतेरित्यन्तेन । अनोर्ययातिपुत्रस्य चतुर्थस्य सभानरादयः त्रयः सुता जज्ञिरे तत्र सभानरात्कालनामः तत्सुतः कालनरभसुटः सञ्जयस्ततः ॥ १ ॥

जनमेजयः तत्पुत्रो जनमेजयस्य पुत्रो महाशीलः तस्य महामनाः तस्य तु उशीनरस्तितिक्षुश्चेति द्वावात्मजौ ॥ २ ॥

तत्रोशीनरस्यात्मजाः शिबिप्रभृतयः चत्वारः तत्र शिबेः वृषदर्भादयः चत्वारः एवात्मजा बभूवुः ॥ ३ ॥

तितिक्षोरुशीनरस्यानुजस्य तु रुषद्रथः ततो रुषद्रथाद्धेमः अथ हेमात्सुतपाः सुतपसस्तु बलिः ॥ ४ ॥

तस्य बलेः क्षेत्रे कलत्रे दीर्घतपसा हेतुना अङ्गादिसंज्ञकाः सिंहादिसंज्ञकाश्च महीक्षितो भूपा जज्ञिरे ॥ ५ ॥

तत्राङ्गतः अङ्गात्खनपानो जज्ञे तस्माद्दिविरथः ॥ ६ ॥

नाटयसङ्गीतवादित्रैर्विभ्रमालिङ्गनार्हणैः ।
स तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुत्वतः ॥ ९ ॥
प्रजामदाद्दशरथो येन लेभेऽप्रजाः प्रजाः ।
चतुरङ्गो रोमपादात्पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः ॥ १० ॥
बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सुताः ।
आद्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य सुतो धर्मरथो जज्ञे यस्य धर्मरतस्य चित्ररथो जातः स चाप्रजोऽनपत्यः स एव चित्ररथो रोमपाद इति ख्यातः प्रसिद्धः तस्मै रोमपादायाप्रजाय तस्य सखा दशरथः शान्तां नाम स्वस्य कन्यां प्रायच्छत् ददौ । तां च कन्यामृश्यश्रृङ्ग उवाह उपयेमे, कोसावृश्यश्रृङ्गः ? इत्यपेक्षायां तं विशिनष्टि-यं हरिण्याः सुतं विभाण्डकादुत्पन्नं देवे पर्जन्ये न वर्षति सति वृष्ट्यर्थं रामा गणिकाः नाट्यादिभिरुपायैरानिन्युः स ऋश्यश्रृङ्ग इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ययातिपुत्रस्यानोर्वंशं विशिनष्टि—अनोरिति ॥ १—४ ॥

अङ्गादयो बलेः पुत्राः अङ्गादिविषयसमाना इति ज्ञायन्ते क्षेत्रे भार्यायां महीक्षित इत्यनेन ब्राह्मणकुलं व्यावर्तयति ॥ ५ ॥

प्राच्यकान् प्राचीविषयान् इह भुवि खनपानो नाम ॥६॥७॥

अवर्षति सति यमृष्यशृङ्गं हरिणीसुतमिति अनेन ऋष्यस्य सारङ्गस्य श्रृंगमिव श्रृङ्गं यस्य स तथा तमिति विग्रहं सूचयति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—१४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनोर्द्रुह्योस्तुर्वसोश्च यदोर्वंशोऽपि कीर्त्यते ।
ज्यामघान्तस्त्रयोविंशे कार्त्तवीर्योऽत्र कीर्तिमान् ॥

ययातेः पञ्चमस्य पुत्रस्य पूरोर्वंशमुक्त्वा चतुर्थादीनां पुत्राणां वंशमाह—अनोरिति ॥ १ ॥ २ ॥

चत्वार उशीनरात्मजाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

बलेः क्षेत्रे भार्यायां दीर्घतमस उतथ्यपुत्रात्सकाशात् अङ्गादयो जज्ञिरे ॥ ५ ॥

विषयान् देशान् प्राच्यकान् भारतवर्षस्य पूर्वदिग्वर्त्तिनः ॥८॥९॥१०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं ययातेः पुत्रस्य पूरोर्वंश उक्तः अथानोर्द्रुह्योस्तुर्वसोश्च वंशं यदुवंशञ्च ज्यामघपर्यन्तमाह— अनोरिति त्रयोविंशेन ॥ १ ॥

तस्य जनमेजयस्य महाशीलः तस्य महामनाः ॥ २ ॥

चत्वार इत्यत्रगुणा आर्षः ॥ ३—१६ ॥

भाषा टीका ।

बाईस के अध्याय तक पांचवें पुत्र पूरु के वंश का वर्णन कर चुके, अब चौथे अनु के वंश का वर्णन करते हैं ॥ अनु के सभानर, चक्षु, परोक्ष, ये तीन पुत्र उत्पन्न हुए, सभानर से कालनर तिससे सृंजय ॥ १ ॥

तिनसे जनमेजय तिससे महाशील तिनसे महामना पुत्र हुए महामना के उशीनर और तितिक्षु दो पुत्र हुए ॥ २ ॥

और शिवि, वन, शमि, दक्ष, ये चार पुत्र उशीनर के हुए वृषदर्भ, सुवीर, मद्र, ये कैकेय के पुत्र हुए ॥ ३ ॥

शिवि के चार पुत्र भये तितिक्षु से रुशद्रथ उत्पन्न हुए तिससे हेम, उससे सुतपा और सुतपा के पुत्र बलि उत्पन्न भये ॥ ४ ॥

और बलि के क्षेत्र में दीर्घतम से अंग, वंग, कलिंगादिक और सिंह पुंड्र अंध्र नाम वाले ये सब पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ५ ॥

इन सब छवों राजाओं ने अपने अपने नाम से छवों देशों का नाम रखा, अंग के पुत्र खनपान हुए, तिन से दिविरथ भये ॥ ६ ॥

उनके पुत्र धर्मरथ तिनसे चित्ररथ पुत्र संतान रहित हुए इनका नाम रोमपाद भी प्रसिद्ध रहा, जिनके मित्र दशरथ महाराज हुए और शांता नामक अपनी कन्या को रोमपाद कों पुत्री करके देते हुये उस शांता को ऋष्यशृंग ने बिवाहा जब इनके राज्य में देव ने वृष्टि नहीं करी, तब दुर्भिक्ष के दुःख से हरिणी पुत्र ऋष्यशृंग को लाने के लिये बरांगनाओं से राजा ने कहा तब वे सब बन में जाकर इनको लुभाकर ले आईं ॥ ७—८ ॥

विजयस्तस्य सम्भूत्यां ततो धृतिरजायत ।
ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माऽधिरथस्ततः ॥ १२ ॥
योऽसौ गङ्गातटे क्रीडन् मञ्जूषान्तर्गतं शिशुम् ।
कुन्त्याऽपविद्धं कानीनमनपत्योऽकरोत्सुतम् ॥ १३ ॥
वृषसेनः सुतस्तस्य कर्णस्य जगतीपतेः ।
द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥ १४ ॥
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मसुतो धृतः ।
धृतस्य दुर्मनास्तस्मात्प्रचेताः प्राचेतसं शतम् ॥ १५ ॥
म्लेच्छाधिपतयोऽभूवन्नुदीचीं दिशमाश्रिताः ।
तुर्वसोश्च सुतो वह्निर्वह्नेर्भर्गोऽथ भानुमान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथं दशरथः स्वकन्यामदादित्यत्राह—सत्विति । स तु दशरथः मरुत्वतः इष्टिं मरुत्वद्देवताकामिष्टिं निरूप्यानपत्यस्य राज्ञो रोमपादस्य सख्याद्धेतोः स्वां कन्यां शान्ताख्यामदात् येन दशरथदत्तेन शान्तारूपेणापत्येन अप्रजोऽपि रोमपादः प्रजां लेभे सुप्रजा बभूवेत्यर्थः। रोमपादात्तु चतुरङ्गः तत्सुतश्चतुरङ्ग-सुतः पृथुलाक्षः ॥ ९-१० ॥

तत्सुताः पृथुलाक्षसुताः बृहद्रथादयस्त्रयः तत्राद्यात् बृहद्रथात् बृहन्मनाः तस्मात् बृहन्मनसः जयद्रथ उदाहृतः ॥ ११ ॥

तस्य जयद्रथस्य संभूत्यां भार्यायां विजयः ततो विजयात् धृतिः अजायत ततो धृतेर्धृतव्रतः तस्य धृतव्रतस्य सत्य-कर्मा ततः सत्यकर्मणो रथः ॥ १२ ॥

तं विशिनष्टि—योऽसौ रथः कुन्त्या पाण्डोर्भार्यया कानीनं कन्यावस्थावस्थितायाः स्वस्याः जातमपविद्धं त्यक्तं मञ्जूषायां निक्षिप्येति शेषः । शिशुं मञ्जूषान्तर्गतं पेटिकायां स्थितं कर्णाख्यं गङ्गातटे क्रीडन् अनपत्यस्सन् सुतमकरोत्स रथ इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्य रथेन स्वीकृतस्य कर्णाख्यस्य जगतीपतेर्भूपालस्य सुतो वृषसेनः । अथ ययातेस्तृतीयस्य सुतस्य द्रुह्योर्वंशमनुक्रामति, द्रुह्योश्चेति द्वाभ्याम् । द्रुह्योर्बभ्रुः तस्य बभ्रोरात्मजः सेतुः ॥ १४ ॥

ततः सेतोरारब्धः तस्य तु गान्धारस्तस्य गान्धारस्य धर्मः सुतः ततो धर्मात् धृतो जज्ञे धृतस्य सुतो दुर्मदस्तस्माद्दुर्मदात् प्रचेताः जज्ञे प्रचेतस्सुतास्तु शतं ते चोदीचीं दिशमाश्रितास्सन्तो म्लेच्छानामधिपतयो बभूवुः । अथ ययातिसुतस्य द्वितीयस्यान्वय-मनुक्रामति–तुर्वसोश्चेति द्वाभ्याम् । तुर्वसोः सुतो वह्निः वह्नेस्तु भर्गः अथ भर्गाद्भानुमान् ॥ १५ ॥ १६ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निरूप्य विचिन्त्य मरुत्वतः इष्टिं इन्द्रविषयामिष्टिम् ॥ ९ ॥
येन इष्टिविशेषेण ॥ १०—१२ ॥
अपविद्धम् अज्ञातवद्विसृष्टं कानीनं कन्यायां जातम् ॥ १३ ॥
ययातिपुत्रस्य द्रुह्योर्वंशं निरूपयति—द्रुह्योश्चेति ॥ १४ ॥ १५ ॥
ययातिपुत्रस्य तुर्वसोर्वंशं कथयति—तुर्वसोरिति ॥ १६ ॥१७॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्राचेत इत्यत्र प्रचेतस इति वाच्यम् ॥ १५—२८ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आद्याद् बृहद्रथात् ॥ ११—१२ ॥
अपविद्धं लज्जया त्यक्तम् ॥ १३ ॥
द्रुह्योर्ययातिपुत्रस्य ॥ १४—१५ ॥
तुर्वसोर्ययातिपुत्रस्य ॥ १६ ॥

---

भाषा टीका ।

नाट्य सुंदरगीत और अनेक प्रकार के बाजाओं को बजाकर भृकुटियों के चेष्टाओं से आलिंगन और पूजाओं से अनेक प्रकार के चेष्टाओं से वे सब लुभाकर लाई ऋष्यशृंग ने भी राजा को पुत्रवान् करने के लिये मरुतो की इष्टि करी ॥ ९ ॥

और इष्टि करके राजा दशरथ को संतान दीनी जिस से निपुत्री दशरथ संतान को प्राप्त हुए ॥ हां राजा रोम पाद-से चतुरंग हुए तिनके पुत्र पृथुलाक्ष हुए ॥ १० ॥

पृथुलाक्ष के बृहद्रथ, बृहत्कर्मा, और बृहद्भानु ये पुत्र भये, बृहद्रथ के पुत्र बृहन्मना हुए, तिनसे जयद्रथ हुए, ॥ ११ ॥

त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः ।
मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥ १७ ॥
दुष्मन्तः स पुनर्भेजे स्वं वंशं राज्यकामुकः ।
ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ! ॥ १८ ॥
वर्णयामि महापुण्यं सर्वपापहरं नृणाम् ।
यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥
यत्रावतीर्णो भगवान् परमात्मा नराकृतिः ।
यदोः सहस्रजित्क्रोष्टा नलो रिपुरिति श्रुताः ॥ २० ॥
चत्वारः सूनवस्तत्र शतजित्प्रथमात्मजः ।
महाहयो वेणुहयो हैहयश्चेति तत्सुताः ॥ २१ ॥
धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुन्तेः पिता ततः ।
सोहञ्जिरभवत्कुन्तेर्माहिष्मान् भद्रसेनकः ॥ २२ ॥
दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः कृतवीर्यसूः ।
कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौजा धनकात्मजाः ॥ २३ ॥
अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
दत्तात्रेयाद्धरेरंशात्प्राप्तयोगमहागुणः ॥ २४ ॥

भाषा टीका।

तिनके विजय हुए, तिनसे संभूति भार्या में धृति हुए, तिनसे धृतव्रत, तिनसे सत्कर्मा, तिनसे अधिरथ हुए ॥ १२ ॥

उन अधिरथ ने गंगा तट पर खेलते में एक संदूक के भीतर बालक पाया, जिसको कुंती ने कन्या पने में होने के कारण त्याग किया रहा। राजा अधिरथ के पुत्र न रहा इस से उसी को पुत्र स्वीकार कर लिया ॥ १३ ॥

वही कर्ण दानी हुए, उन राजा कर्ण के वृषसेन पुत्र हुए, ॥ द्रुह्यु के पुत्र बभ्रु हुए, और उनके पुत्र सेतु हुए ॥ १४ ॥

तिन से आरब्ध तिनके गांधार, तिनसे धर्म, तिनसे धृत हुए, धृत के दुर्मना, तिनके प्रचेता, प्रचेता के सौ पुत्र भये ॥१५॥

वे सब उत्तर दिशा में म्लेच्छों के राजा होते हुए। तुर्वसु के पुत्र वह्नि हुए, तिनके भर्ग हुए, तिनसे राजा भानुमान् पुत्र हुए,॥१६॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

स दुष्यन्तः स्वं वंशं पौरवं वंशम् ॥ १८-२० ॥

प्रथमस्य सहस्रजित आत्मजः ॥ २१ ॥

कुन्तेः सोहञ्जिः सोहञ्जेर्महिष्मान् महिष्मतो भद्रसेनकः ॥२२॥

भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ कृतवीर्यस्य जनकः कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः २३—२५ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तत्सुतो वह्निमत्सुतः सुभानुः अस्यापि सुभानोरपि करन्धमः स च उदारा धीर्यस्य तथाभूतः तत्सुतः करन्धमसुतः मरुत्तः स चापुत्रस्सन् पौरवं पूरोर्वंशे जातं दुष्यन्तं पुत्रमन्वभूत् प्राप्तवान् तं स्वीकृतवान् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स च दुष्यन्तः राज्यकामुकस्सन् स्ववंशं जनकवंशमेव भेजेऽन्ववर्तत। अथ यदोर्वंशं वक्तुं प्रतिजानन् तत्र शुश्रूषामुत्पादयति-ययातेरिति द्वाभ्याम्। हे नरर्षभ ! ययातेर्यो ज्येष्ठः पुत्रस्तस्य यदोर्वंशं वर्णयामि अनुक्रमिष्यामि, कथम्भूतम् ? महापुण्यं वदतां शृण्वताञ्च नृणां पुण्यावहं पापहरञ्च तस्य पापहरत्वमेव सहेतुकमुपपादयति, यदोर्वंशं श्रुत्वा नरः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते निर्मुक्तो भवति यत्र यदोर्वंशे भगवान् षाड्गुण्य पूर्णः परमात्मा नरस्याकृतिरिवाऽऽकृतिराकारो यस्य तथाभूतोऽवतीर्णः श्रीकृष्णरूपेणेति भावः। यदोः सूनवः सुताः सहस्रजिदादयश्चत्वारः श्रुताः विश्रुताः ॥१८-२०॥

तत्र चतुर्णां मध्ये प्रथमात्मजः प्रथमस्य सहस्रजितः आत्मजः शतजित् तत्सुताः शतजित्सुताः महाहयादयः त्रयः तत्र हैहयस्य सुतो धर्मः ततो धर्मान्नेत्रो जज्ञे स च कुन्तेः पिता सोऽपि कुन्तिरिति प्रसिद्ध इति भावः। कुन्तेर्नेत्रापरनामधेयात् सोऽहञ्जिरभूत् ततो माहिष्मान् ततश्च भद्रसेनकः ॥ २१ ॥ २२ ॥

न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः ॥ २५ ॥
पञ्चाशीतिसहस्राणि ह्यव्याहतबलः समाः ।
अनष्टवित्तस्मरणो बुभुजे ऽक्षय्यषड्वसु ॥ २६ ॥
तस्य पुत्रसहस्रेषु पञ्चैवोर्वरिता मृधे ।
जयध्वजः शूरसेनो वृषभो मधुरूर्जितः ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भद्रसेनकस्य तु दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ, तत्र धनकः कृतवीर्यसूः कृतवीर्यं सुषुवे इति तथा कृतवीर्यस्य पितेत्यर्थः । न केवलं कृतवीर्यसूरेव, किन्तु कृतग्न्यादयोऽपि त्रयस्तदात्मजाः धनकस्यात्मजाः कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः । तत्र कृतवीर्यसुतो ऽर्जुनः कार्त्तवीर्य इति प्रसिद्धः स च सप्तानां द्वीपानामीश्वरोऽधिपतिर्बभूव, तं विशिनष्टि–हरे रंशावतारूपाद्दत्तात्रेयात्प्राप्तो योगः गुणा अणिमादयश्च येन सः॥ २३—२४ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सूचीकटाहन्यायेन द्रुह्यादीनां पुत्राणां वंशं कथयित्वा बहुलत्वाद्विशेषपुण्यहेतुत्वाच्च ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं कथयति–ययातेरिति ॥ १८-२५ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अपुत्रः अत एव पौरवं पूरुवंश्यं दुष्मन्तमेव पुत्रम् अन्वभूत् अमन्यत ॥ १७ ॥

स च दुष्यन्तःस्ववंशं पौरववंशमेव भेजे नतु तुर्वसुवंशं यतो राज्यकामुकः पुरुवंश्यानामेव नृपासनाधिकारात् ॥ १८-१९ ॥

नराकृतिर्नरस्वरूपो नरजातिर्वेत्याकृतिशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे जातिवाचित्वे वा परमात्मनो नरत्वस्य न ताटस्थ्यं किन्तु स्वरूपत्वमेवेति ज्ञापितम् "गूढं परम्ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम्" इत्यनेन ज्ञापितम् अग्रेऽपि ज्ञापयिष्यते सोहञ्जेर्महिष्मान् महिष्मतो भद्रसेनकः ॥ २०—२२ ॥

भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ तत्र धनकः कृतवीर्यसूरिति धनकस्य कृतवीर्यः पुत्रः तथा कृताग्न्यादयस्त्रयश्चेति चत्वारः पुत्राः ॥ २३ ॥

ननु, ययातिशापात् स यदुवंशः कथं सप्तद्वीपेश्वरस्तत्राह, दत्तेति ॥ २४ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

'पौरवं पूरुवंश्यं दुष्यन्तं पुत्रमन्वभूत् स्वीकृतवान् स दुष्यन्तः राज्यकामुकः स्ववंशं पौरवं वंशं पुनर्भेजे ॥ १७—१९ ॥

प्रथमस्य सहस्रजितः आत्मजः ॥ २०—२१ ॥

कुन्तेः सोहञ्जिरभवत् सोहञ्जेर्महिष्मान् महिष्मतो भद्रसेनकः ॥ २२ ॥

भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति पुत्रद्वयम्, कथम्भूतो धनकः ? कृतवीर्यसूः कृतवीर्यं सुषुवे इति स तथा धनकस्य कृतवीर्यादयश्चत्वारः पुत्रा इत्यर्थः ॥ २३—२५ ॥

———

भाषाटी टीका ।

श्रीशुक उवाच

तिनके भी त्रिभानु हुए, त्रिभानु के भी करंधम बडे उदार बुद्धि हुए, तिनके पुत्र मरुत हुए, वे मरुत निपुत्री हुए, और उनोंने पुरुवंशी दुष्यंत को पुत्र मान लिया ॥ १७ ॥

राज्य की कामना वाले दुष्यंत ने मरुत का राज्य गृह कर फिर भी अपने पुरुवंश में होगये ॥ हे नरश्रेष्ठ ! अब हम ययाति के ज्येष्ठ पुत्र यदु के बडे पुण्य रूप वंश को वर्णन करते हैं । जो कि–मनुष्यों के सर्व पापों को दूर करने वाला है । यदु के वंश को मनुष्य सुनकर सर्व पापों से छूट जाता है ॥ १८–१९ ॥

क्योंकि–जिस वंशमें परात् पर परमात्मा साक्षात् भगवान् नराकृति हो अवतार लेते हुए । यदु के सहस्रजित, क्रोष्टा, अनल, रिपु, ये चार हुए ॥ २० ॥

तिन में सहस्रजित के पुत्र शतजित हुए, और शतजित के महाहय, वेणुहय, हैहय, ये तीन पुत्र हुए, ॥ २१ ॥

हैहय के पुत्र धर्म हुए, तिनके नेत्र, तिनके कुन्ति, तिन के सोहञ्जि, तिनके महिष्मान, तिनके भद्रसेनक, हुए ॥ २२ ॥

भद्रसेन के दो पुत्र हुए, दुर्मद और धनिक, धनक के कृतवीर्य, कृताग्नि, कृतवर्मा, और कृतौजा, ये चार आत्मज हुए ॥ २३ ॥

कृतवीर्य के पुत्र कार्त्तवीर्य अर्जुन सप्त द्वीपों के पति हुए, जिनने हरि के अंश श्रीदत्तात्रेय से महा योग रूप गुण प्राप्त किया ॥ २४ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनष्टमविनाशं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य सः अक्षय्यं षड्वसु षडिन्द्रियविषयं बुभुजे ॥ २६ ॥ २७ ॥

जयध्वजात्तालजङ्घस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ।
क्षत्रं यत्तालजङ्घाख्यमौर्वतेजोपसंहृतम् ॥ २८ ॥
तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः ।
तस्य पुत्रशतं त्वासीद्वृष्णिज्येष्ठं यतः कुलम् ॥ २९ ॥
माधवा वृष्णयो राजन् ! यादवाश्चेति संज्ञिताः ।
यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवांस्ततः ॥ ३० ॥
श्वाहिस्ततो रुशेकुर्वै तस्य चित्ररथस्ततः ।
शशबिन्दुर्महायोगी महाभोजो महानभूत् ॥ ३१ ॥
चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्यपराजितः ।
तस्य पत्नीसहस्राणां दशानां सुमहायशाः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

और्वस्य तेजसा सगरेणोपसंहृतमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः तस्य मधोः पुत्रशतम् वृष्णिर्ज्येष्ठो यस्मिन् यतो मधोर्वृष्णेर्यदोश्च हेतोरिदं कुलम् ॥ २९–३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि च मार्कण्डेयपुराणे वर्णितानि—

"गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमाल्याम्बरद्रुमाः ।
शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश" ॥ इति

दशानां पत्नीसहस्राणां भार्यायुतस्य प्रत्येकं लक्षं लक्षामेवं तासु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास ॥ ३२ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं बहुना सर्वे पार्थिवाः संभूयापि यज्ञादिभिः श्रुतादिभिश्च कार्त्तवीर्यस्य गतिं प्रकारं साम्यं नूनं ध्रुवं न यास्यन्ति किञ्चाऽव्याहतं बलं यस्य सोऽर्जुनः पञ्चाशीतिसहस्राणि समाः वर्षाणि राज्यमकरोत्, कथंभूतः ? हरिं दत्तात्रेयमनुस्मरन् किञ्च अनष्टमविनाशि वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य तथा यस्य स्मरणाद्विनष्टमपि वित्तं पुनर्लभ्यते तथाभूत इत्यर्थः । अक्षय्यं षट्सु षडिन्द्रियविषयसुखम् ॥ २५—२६ ॥

तस्य कार्त्तवीर्यस्य यत्पुत्राणां सहस्रं तस्य तत्र जयध्वजादयः पञ्चैवोर्वरिता मृधे युधि अवशेषिताः इतरे तु भार्गवरामेण हता इत्यर्थः । तत्र जयध्वजात्तालजङ्घः तस्य तालजङ्घस्य तु पुत्रशतमभूत् यच्छतसंख्याकं तालजङ्घाख्यं क्षत्रं क्षत्रियाः और्वस्य ऋषेस्तेजसोपबृंहितेन सगरेणेत्यर्थः । उपसंहृतं विनाशितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठो वीतिहोत्रस्तस्य सुतो मधुः स्मृतः प्रख्यातः मधोस्सुतस्तु वृष्णिः प्रख्यातः न केवलं वृष्णिरेवाऽपि तु वृष्णिर्ज्येष्ठो यस्मिन् तत्पुत्राणां शतं तस्य मधोः आसीदित्यर्थः । वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः इति पाठान्तरं तदा तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः सुतो वीतिहोत्रः तस्य तु मधुस्तस्य च वृष्णिरित्यन्वयः । इतरत्पूर्ववत् यतो मधोः कुलं माधवाख्यं क्षत्रकुलं प्रवृत्तं यस्य मधोर्वृष्णिज्येष्ठं शतमभूदित्यर्थः वृष्णिज्येष्ठमित्यनेन पुत्रशतस्यापि वृष्ण्याख्यत्वमभिप्रेतं यदुवंशजत्वाद्यादवाख्यत्वञ्च ॥ २९ ॥

तदेवाह—माधवा इति । मधोः पुत्राः सर्वे माधवाः माधवनामानः मधोः प्रसूतत्वादिति भावः । वृष्णयः वृष्णिज्येष्ठत्वादिति भावः हे राजन् ! यादवाश्च यदुवंशजत्वादिति भावः । एवं यदोर्ज्येष्ठपुत्रस्य वंश उक्तः । अथ द्वितीयस्य वंशमनुक्रामति—यदुपुत्रस्येत्यादिना । यदुपुत्रस्य क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवान् ततः ॥ ३० ॥

वृजिनवतः श्वाहितः अतः श्वाहितात् उरुशङ्कुः अभिभूस्तत्कुशंकुर्वा इति पाठान्तरं तदा तत्तस्मादभिभुवः कुशेकुरित्यर्थः । तस्य तु चित्ररथः ततश्चित्ररथात् शशिबिन्दुरभूत् तं विशिनष्टि, महायोगी महान् भागो यस्य सः महान् गुणैरिति शेषः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि—

"गजवाजिरथास्त्रेषुनिधिमालाम्बरद्रुमाः ।
शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश" इति.

चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः अपराजितः जयी तस्य शशिबिन्दोः सम्बन्धिनां पत्नीसहस्राणां दशानां भार्यायुतस्येत्यर्थः तेषां प्रत्येकं लक्षलक्षमित्येवं तासु महायशाः शशिबिन्दुः ॥ ३२ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनष्टम् अविच्छिन्नं विष्णुस्मरणं यस्य स तथा सन्ततविष्णुस्मरणोपेतः षष्ठांशं वसु षड्सु षड्भ्यो गुणेभ्यो लब्धं षड्सु तत् षड्वसु वा ॥ २६—२८ ॥

और्वमुनेः तेजसोपसंहृतम् ॥ २९–३५ ॥

---

दशलक्षसहस्राणि पुत्राणां तास्वजीजनत् ।
तेषां तु षट्प्रधानानां पृथुश्रवस आत्मजः ॥ ३३ ॥
धर्मो नामोशनास्तस्य हयमेधशतस्य याट् ।
तत्सुतो रुचकस्तस्य पञ्चासन्नात्मजाः शृणु ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तेषामिति सार्द्धकम् । ते च माधवा इत्यादि संज्ञिता इत्यर्थः । ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

॥ २५ ॥

न नष्टं भवति वित्तं स्मरणाद्यस्य सः अक्षय्यं षड्वसु षडिन्द्रियविषयं बुभुजे ॥ २६ ॥

मृधे परशुरामयुद्धे और्वस्य तेजसा सगरेणोपसंहृतमित्यर्थः ॥ २७–२९ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः मधोरर्जुनपुत्रस्य तस्य मधोः पुत्रशतं वृष्णिर्ज्येष्ठो यस्मिन् यतो मधोः वृष्णेर्यदोश्च हेतोरिदं कुलम् । माधवा इति यदुमधुवृष्णाय एते त्रयः कुलप्रवर्त्तकाः यदुवंशो मधुवंशो वृष्णिवंश इति प्रसिद्धेः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि च

"गजवाजिरथस्त्रीषुनिधिमाल्याम्बरद्रुमाः ।
शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश" ॥

इति मार्कण्डेयोक्तानि ज्ञेयानि ॥ ३२ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अव्याहतं बलं यस्य पञ्चाशीतिसहस्राणि समाः वर्षाणि अक्षय्यं षड्वसु अक्षयं षडिन्द्रियविषयं बुभुजे, कथम्भूतः ? अनष्टं नष्टमपि पुनर्लब्धं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य सः तथोक्तं "हैयानां महाराजः कार्तवीर्येति विश्रुतः । यस्य स्मरणमात्रेण हृतं नष्टं च लभ्यते" ॥ २६—२७ ॥

और्वतेजोपसंहृतम् और्वतेजसा सगरेण विनाशितम् ॥ २८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठो वीतिहोत्रः मधोः पुत्रो वृष्णिः स्मृतः तस्य मधोः वृष्णिः ज्येष्ठो यस्मिन् तत् पुत्रशतमासीत् अत्रेदं बोध्यं तालजङ्घसुतो भरतो भरतस्य वृषो वृषस्य मधुस्तस्य वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमित्यर्थः । तथाह भगवान् पराशरः तालजङ्घस्य तालजङ्घाख्यं पुत्रशतमासीत् येषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रस्तथान्यो भरतो भरताद्वृषस्सुजातो मधुरभवत् तस्यापि वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमासीदिति यतो मधोर्वृष्णेर्यदोश्चेदं कुलम् ॥ २९–३० ॥

महान् भोजो भोगो यस्य सः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि–

"गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमाल्याम्बरद्रुमाः ।
शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश" ॥ इति

तस्य शशबिन्दोः पत्नीसहस्राणां दशानां भार्यायुतस्येत्यर्थः प्रत्येकं लक्षं लक्षमित्येवं तासु महायशाः शशबिन्दुः पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि अजीजनत् पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुयशाः इत्यादयः षट् प्रधानाः मुख्याः येषां षट्प्रधानानां मध्ये पृथुश्रवसः आत्मजः ॥ ३२ ॥

---

भाषा टीका ।

अन्यराजा लोग यज्ञ, दान, तप, योग, श्रुत, वीर्य और जय, आदि गुणों से निश्चय कर कार्त्तवीर्य के महत्त्व को नहीं प्राप्त हो सकेंगे ॥ २५ ॥

क्योंकि–जिसने पचाशी ( ८५ ) हजार वर्षों तक अव्याहत ( अनष्ट ) पौरुष और अनष्ट वित्त स्मरण वाला होकर अक्षय षट् इन्द्रियों के भोगों को भोगे ॥ २६ ॥

तिन के हजारहों पुत्रों में से संग्राम में पांच ही अव शिष्ट रहे, जयध्वज, शूरसेन, वृषभ, मधु, और उर्जित ॥ २७ ॥

जयध्वज से तालजंघ हुए, तिनके सौ पुत्र हुए, तालजंघ क्षत्रियकुल को सगर राजा ने अपने गुरू और्व ऋषि के तेज से नष्ट कर दिया ॥ २८ ॥

तिनके विषै ज्येष्ठ वीतिहोत्र रहे, । और मधु के पुत्र वृष्णि हुए तिन मधु के सौ ( १०० ) पुत्र हुए तिनमें बडे यही वृष्णि हुए, जिनों से यह कुल चला ॥ २९ ॥

हे राजन् ! मधु, वृष्णि, और यदु, से यह कुल बढा इसी से इस कुल के राजा लोग माधव ( मधुवंशी ) वृष्णिवंशी, और यादव ( यदुवंशी ) ऐसे नाम से प्रसिद्ध हुए । और यदु के पुत्र क्रोष्टा के वृजिनवान् पुत्र हुए, ॥ ३० ॥

तिन से श्वाहि, तिन से रुशेकु, तिनके चित्ररथ, तिन से महायोगी शशबिन्दु हुए, तिनके महाभोज हुए ये बडे प्रतापी हुए ॥ ३१ ॥

इन महाभोज के समीप चतुर्दश महारत्न रहे, और य चक्रवर्ती हुए, । कोई भी इनको जीत नहीं सका रहा और इनके दश हजार रानियें रहीं ॥ ३२ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पृथुश्रवाः मधुकीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट् प्रधानाः श्रेष्ठा येषां तेषां मध्ये ॥ ३३ ॥

पञ्च आत्मजा आसंस्तान् शृणु ॥ ३४ ॥

पुरुजिद्रुक्मरुक्मेषुपृथुज्या (१)मघसंज्ञिताः।
ज्यामघस्त्वप्रजोऽप्यन्यां भार्यां शैब्यापतिर्भयात् ॥ ३५ ॥
नाविन्दच्छत्रुभवनाद्भोज्यां कन्यामहारषीत्।
रथस्थां तां निरीक्ष्याऽऽह शैब्या पतिममर्षिता ॥ ३६ ॥
केयं कुहक ! मत्स्थानं(२) रथमारोपितेति वै।
स्नुषा तवेत्यभिहिते स्मयन्ती पतिमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
अहं वन्ध्याऽसपत्नी च स्नुषा मे युज्यते कथम्।
जनयिष्यसि यं राज्ञि ! तस्येयमुपयुज्यते ॥ ३८ ॥
अन्वमोदन्त तद्विश्वेदेवाः पितर एव च।
शैब्या गर्भमधात्काले कुमारं सुषुवे शुभम्।
स विदर्भ इति प्रोक्त उपयेमे स्नुषां सतीम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तानेवाह—पुरुजिदिति। भार्याभयादेवैकभार्यस्य वन्ध्यापतेर्ज्यामघस्यापुत्रस्य तद्वयमेव पुत्रप्रदमभवदिति दर्शयन्नाह-ज्यामघस्त्विति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यदि मे सपत्नी स्यात्तर्हि स्नुषेयं युज्येताऽपि न त्वेतदस्तीत्याह—असपत्नीचेति। अतिभयव्याकुल आह—जनयिष्यसीति ॥ ३८ ॥

भार्याभयप्रकम्पमानाखिलसर्वाङ्गस्य राज्ञः प्रागासङ्कटमालोक्यानुकम्पितास्तेन पूर्वं बहुकालमाराधिताश्च विश्वेदेवाः पितरश्च तथेत्यन्वमोदन्त. ततश्च देवताप्रसादेन जनयिष्यसीति प्रतिवचनमुहूर्तगुणेन च निवृत्तरजस्काऽपि शैब्या गर्भमधात् तस्य च महिमा पराशरादिभिरुक्तः। यथोक्तम्—

"भार्यावश्यास्तु ये के चिद्भविष्यन्त्यथ वा मृताः।
तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैब्यापतिरभून्नृपः" ॥
इति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट् प्रधानाः श्रेष्ठाः येषां तेषां मध्ये यो धर्मो नाम तस्य धर्मस्य उशना सुतः स च हयमेधशतस्य याट् यष्टा तत्सुतः उशनस्सुतो रुचकस्तस्य पञ्चात्मजा आसन् तान् शृणु ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तानेवाह—पुरुजिच्च रुक्मश्च रुक्मेषुश्च पृथुश्च ज्यामघश्चेति संज्ञिनः तत्र ज्यामघः शैब्यायाः पतिः अप्रजः अपुत्रस्सन् भर्याभयात् अन्यां भार्याम् ॥ ३५ ॥

नाविन्दत् न लेभे एवं स्थिते स कदाचिच्छत्रून् विजित्य तेषां भवनात्काञ्चित् कन्यां भोज्यां भुजिष्यामुपभार्यार्थमिति यावत् अहर्षीदानिन्ये तां रथे स्थितां कन्यामालोक्य शैब्या ऽमर्षिता सती पतिं ज्यामघमाह-किमिति ? हे कुहक वञ्चक ! मत्स्थानं मदुपशयोग्यं स्थानमियं कथमारोपिता? इति. ततस्तस्या भयाज्ज्यामघः तव स्नुषेयमानीतेत्युक्ते सति पतिं स्मयन्ती सती शैब्योवाच ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

किमिति? अहं वन्ध्या असपत्नी अविद्यमाना सपत्नी यस्यास्तथाभूता च अतो मे मम स्नुषा कथं युज्येत उपपद्येत; इति. ततस्तां ज्यामघ आह, हे राज्ञि ! त्वं यं पुत्रं जनयिष्यसि तस्येयं भार्या सती उपपत्स्यते तव स्नुषा भविष्यतीति. ततः सा शैब्या अन्वमोदत तथैवेत्यङ्गीचकार तदा भार्याभयप्रकम्पमान-

(१) गन्धः। (२) कथम् इति च वीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

खिन्नसर्वाङ्गस्य राज्ञः प्राणसङ्कटमालोक्यानुकम्पितास्तेन पूर्वं बहुकालमाराधिताः विश्वेदेवाः पितरश्च तथास्त्वित्यन्वमोदन्त ततश्च देवताप्रसादेन जनयिष्यतीति वचनमूहूर्त्तगुणेन निवृत्त-रजस्कापि शैब्या गर्भमधात् धृतवती ततः सा प्राप्तकाले शुभलक्षणां कुमारं सुषुवे स च कुमारो विदर्भ इति प्रोक्तः प्रख्यातः ततः शैब्या स्नुषाम् उपयेमे उपयमयामास ज्याम-घस्य महिमा तु पराशरादिभिरुक्तः यथोक्तं—

"भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्ति तथा मृताः ।
तेषां वै ज्यामघश्रेष्ठः शैब्यापतिरभून्नृपः"

इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

युद्धे अग्राम ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
असपत्नी सपत्नीरहिता ॥ ३८ ॥
स्नुषाम् पूर्वं स्नुषेत्यभिहिताम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
( विजयध्वजरीत्या विंशः । )

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

षट् प्रधानानि येषां "क्लीबे प्रधानम्" इत्यमरः ॥ ३३—३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दशलक्षसहस्राणीति तासु प्रत्येकमेकैकलक्षपुत्रोद्भवात् ॥३३॥
तस्य धर्मस्य उशनाः ॥ ३४—३७ ॥

असपत्नी मम काचित् सपत्न्यपि नास्ति अतिभयव्या-कुल आह-जनयिष्यसीति । भार्याभयप्रकम्पितखिन्नसर्वा-ङ्गस्य यस्य राज्ञः प्राणसङ्कटमालक्ष्य तदेव वचनं कृपया अन्वमोदन्त सत्यं चक्रुः विश्वेदेवाः पूर्वं तेन बहुश आराधिता इति भावः निवृत्तरजस्कापि शैब्या तेषां कृपया गर्भमधात्

"भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्त्यथवा मृताः ।
तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैब्यापतिरभून्नृपः" इति पराशराद्य आहुः ॥ ३८—३९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
नवमस्य त्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धर्मो नाम तस्योशना हयमेधशतस्य याट् यष्टा तस्य सुतो रुचकस्तस्य आत्मजाः पञ्च आसन् ॥ ३४ ॥

तानाह-पुरुजिदिति । शैब्याख्यायाः वन्ध्यायाः पतिः तस्या एव भयात् ॥ ३५ ॥

अन्यां भार्यां नाविन्दत् स कचित् शत्रोर्युद्धे पराजितस्य भवनात् भोज्यां कन्याम् अहार्षीत् आनीतवान् ॥ ३६—३७ ॥

अहं वन्ध्या असपत्नी च अतः पुत्राभावात् इयं स्नुषा कथं युज्यते ? भार्याभयात् व्याकुल आह—जनयिष्य-सीति ॥ ३८ ॥

तदा विश्वेदेवाः पितरश्च तथेत्यन्वमोदन्त ततो देवपितृ-प्रसादतः शैब्या गर्भमधात् ॥ ३९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रयोविंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

---

भाषा टीका ।

उन रानियों में महायशस्वी ने दश लाख हजार पुत्र उत्पन्न किये तिनमें छै पुत्र प्रधान हुए, तिनमें पृथुश्रवा के धर्म नामक पुत्र हुए, तिन धर्म के उशना पुत्र हुए, जिनोंने सौ अश्वमेध यज्ञ किये, तिनके सुत रुचक हुए, तिनके आत्मज पाँच हुए तिन कों श्रवण करो ॥ ३३—३४ ॥

पुरुजित, रुक्म, रुक्मेषु, पृथु, और ज्यामघ, ऐसे नाम वाले हुए। शैब्या रानी के पति ज्यामघ, राजा के जब संतान न हुई तब उनों को रानी शैब्या के डर से दूसरी भार्या तो न मिली ॥ ३५ ॥

परन्तु शत्रु के भवन से एक भोज्या नामक कन्या को हरण कर लाये, रथ में बैठी हुई उस कन्या को शैब्या रानी ने देख-कर असहन होकर पति से कहा कि— ॥ ३६ ॥

हे कपटी ! यह कौन है जिसको तूने मेरी जगह पर रथ में बैठाई है,तब राजा डर कर बोला, कि-यह तुमारी बेटा की बहू है, तब फिर रानी हंस कर पति से बोली, कि— ३७ ॥

मैं वंध्या ( बांझ ) हूं और दूसरी कोई मेरी सपत्नी ( सौत ) है नहीं, फिर यह मेरी बेटाकी बहू कैसे हुई ? तब राजा बोला,कि-हे रानी जू ! जिस पुत्र को तुम उत्पन्न करोगी यह कन्या उसके उपयोग में आवेगी ॥ ३८ ॥

भाषा टीका।

इस राजा की बात को विश्वे देवताओं ने और पितृ लोगों ने सुनकर अनुमोदन किया, तब तो शैब्या ने गर्भ धारण किया, और समय पर शुभ पुत्र को उत्पन्न किया, उस का नाम विदर्भ भया, उसने उस सती । स्नुषा ( बहू ) को ब्याही ॥ पराशर ऋषि ने इस विषय में एक श्लोक उदाहरण दिया है कि- जितने आजतक इस पृथवी में अपनी भार्या के वश में रहने वाले मनुष्य आगे होवेंगे और पश्चात ( पीछे ) होचुके हैं, उनसबों के मध्य में शैब्या राणी के पति राजा ज्यामघ सब से श्रेष्ठ हुए, इन के बराबर इसजगत में स्त्री से डरने वाला कोई हुआ न होगा—ऐसी इनकी बड़ाई ऋषिने करीहै ॥३९॥

इति श्री मद्भागवत नवमस्कन्ध में त्रयोविंश अध्यायकी

श्री वृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ २३ ॥

---

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

## ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

तस्यां विदर्भोऽजनयत्पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ ।
तृतीयं रोमपादश्च विदर्भकुलनन्दनम् ॥ १ ॥
रोमपादसुतो बभ्रुर्बभ्रोः [1]कृतिरजायत ।
उशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चेदिश्चैद्यादयो नृप ! ॥ २ ॥
क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभू[2]द्वृष्टिस्तस्याऽथ निर्वृतिः ।
ततो दशार्हो नाम्नाऽभूत्तस्य व्योमः सुतस्ततः ॥ ३ ॥
जीमूतो विकृतिस्तस्य यस्य भीमरथः सुतः ।
ततो नवरथः पुत्रो जातो दशरथस्ततः ॥ ४ ॥
करम्भिः शकुनेः पुत्रो देवरातस्तदात्मजः ।
देवक्षत्रस्ततस्तस्य मधुः[3] कुरुवशादनुः ॥ ५ ॥
पुरुहोत्रस्त्वनोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः ।
भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्णिर्देवावृधोऽन्धकः ॥ ६ ॥
सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजश्च मारिष ! ।
भजमानस्य निम्लोचिः किङ्किणो धृष्टिरेव च ॥ ७ ॥
एकस्यामात्मजाः पत्न्यामन्यस्यां च त्रयः सुताः ।
शताजिच्च सहस्राजिदयुताजिदिति प्रभो ! ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्विंशे विदर्भस्य पुत्रत्रयसमुद्भवाः ।
वंशा नानामुखाः प्रोक्ता रामकृष्णोद्भवाऽवधि ॥ १ ॥

॥ १ ॥
चैद्यादयो दमघोषादयः ॥ २ ॥ ३ ॥
ततो दशरथाच्छकुनिः पुराणान्तरावेवमादिविशेषो- द्रष्टव्यः ॥४॥
ततः कुरुवंशादनुः अनोः पुत्रः पुरुहोत्रः ॥ ५ ॥ ६ ॥
महाभोजश्चेत्येवं सप्त मारिष ! हे आर्य ! ॥ ७–८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यां शैब्यया विवाहितायां कन्यायां विदर्भो नाम्ना कुशः क्रथश्चेति द्वौ पुत्रावजनयत् ततस्तृतीयं रोमपादाख्यञ्च तस्यामेवाजनयत्, कथम्भूतम् ? वैदर्भकुलं नन्दयतीति तथाभूतम् ॥ १ ॥

रोमपादस्य सुतो बभ्रुः तस्मात्तु क्रतुरजायत तत्सुतः कुशिकः तस्मात्कुशिकाच्चेदिः ततश्चेदेः चैद्यादयः दमघोषादयो नृपा जज्ञिरे ॥ २ ॥

क्रथस्य विदर्भसुतस्य तु पुत्रः कुन्तिरभूत्तस्य कुन्तेर्वृष्णिः अथ तस्मान्निर्वृतिः विधृतिरिति पाठान्तरं ततो निर्वृतेर्दशार्हाख्यः तस्य दशार्हस्य तु सुतो व्योमः ततो व्योमाज्जीमूतः तस्य जीमूतस्य विकृतिः यस्य विकृतेस्सुतस्तीव्ररथः ततस्तीव्ररथात् नवरथः पुत्रो जातः ततो नवरथाद्दशरथः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततो दशरथात् शकुनिः ततः करम्भ इत्यर्थः । तदात्मजः करम्भात्मजः देवरातः तस्य देवरातस्य सुतो देवक्षत्रः ततो मधुः ततश्च कुकुरकः ॥ ५ ॥

ततः कुकुरकात् पुरुहोत्रः तस्य सात्वतः पुत्रो बभूव

(१) क्रतुः इति । (२) वृष्णिः । कुकुरकस्ततः ।

बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोः श्लोकौ पठन्त्यमू ।
यथैव शृणुमो दूरात्सम्पश्यामस्तथाऽन्तिकात् ॥ ९ ॥
बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां (१) देवदेवावृधः समः ।
पुरुषाः पञ्चषष्टिश्च षट्सहस्राणि चाष्ट च ॥ १० ॥
येऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रोर्देवावृधादपि ।
महाभोजोऽपि धर्मात्मा भोजा आसन् तदन्वये ॥ ११ ॥
वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोऽभूद्युधाजिच्च परन्तप ! ।
शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रतः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सात्वतस्य तु भजमानश्च भजिश्च दिव्यश्च वृष्णिश्च देवावृधश्च अन्धकश्च महाभोजश्चेति सप्त सुताः, हे मारिष ! परीक्षित एव मारिष इति नामान्तरं तत्र भजमानस्यैकस्याश्च पत्न्यां निम्लोचयादयस्त्रयः अन्यस्याश्च पत्न्यां शतजिदादयस्त्रय एव सुताः हे प्रभो ! ॥ ६—८ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १ ॥
यतश्चेदेः ॥ २—१३ ॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१० ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्विंशे प्रकीर्त्यन्ते वंशे नानामुखे यदोः ।
देवकीवसुदेवाद्याः पितरौ रामकृष्णयोः ॥

॥ १ ॥
चैद्यादयः दमघोषादयः ॥ २ ॥
क्रथस्य विदर्भपुत्रस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥
तस्य मधुः कुरुवंशश्च तत्र कुरुवंशादनुः ॥ ५—८ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चतुर्विंशे विदर्भवंशं तत्र भगवदाविर्भावं च वर्णयति ॥ १ ॥
चैद्यादयो दमघोषादयः ॥ २—३ ॥
ततो दशरथात् ॥ ४ ॥
शकुनिः शकुनेः करम्भिः पुत्रः तदात्मजो देवरातः ततः देवक्षत्रः तस्य कुरुवशः कुरुवशात् अनुः ॥ ५ ॥ ६ ॥

हे मारिष ! आर्य ॥ ७—१० ॥

---

भाषा टीका

श्रीरुक्मिणीशपदपङ्कजमाश्रयामि ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि रानी शैव्या के पुत्र ज्यामघनन्दन जो विदर्भ हुए तिनने उसी भोज्याकन्या के विषैं नाम से कुश और क्रथ ये दोपुत्र उत्पन्न किये और विदर्भ कुल के आनन्द दायक ऐसे रोमपाद को भी उत्पन्न किये, ॥ १ ॥

रोमपाद के सुत बभ्रु हुए, तिन बभ्रु के कृति उत्पन्न हुए, तिन से उशिक इस नाम के सुत हुए, तिनसे चेदि तिन से चैद्य ( दमघोष ) इत्यादिक चंदेरी के राजा हुए ॥ २ ॥

क्रथ के पुत्र कुन्ति हुए, तिन के धृष्टि, तिन के निर्वृति, तिने दशार्ह पुत्र हुए, तिन के व्योम होते हुए ॥ ३ ॥

व्योम से जीमूत पुत्र हुए, तिनसे विकृति, तिनके भीमरथ पुत्र हुए, तिनके नवरथ पुत्र हुए, तिनके दशरथ पुत्र होते हुए ॥ ४ ॥

तिनके शकुन, तिन के करम्भि पुत्र हुए, तिन के आत्मज देवरात हुए, तिन के पुत्र देवक्षत्र हुए, तिनके मधु हुए, तिन से कुरुवश हुए, तिनके अनु हुए ॥ ५ ॥

अनु के पुत्र पुरुहोत्र हुए, तिनके आयु, तिन से सात्वत हुए, सात्वत के भजमान, भजि, दिव्य, वृष्णि, देवावृध, अन्धक, और महाभोज, ये सात पुत्र हुए, हे राजन् ! भजमान के भी एक भार्या में निम्लोचि, किंकण, और वृष्णि, ये तीन पुत्र हुए, और हे प्रभो ! दूसरी भार्या में शताजित, सहस्राजित, और अयुताजित ये तीन पुत्र होते भये ॥ ६—८ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततस्तदुपदेशेन ये पञ्चषष्ट्यादिसङ्ख्याः पुरुषास्तेऽमृतत्वं मोक्षं प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

(१) देवैर्देवावृधः इति वीर० ।

सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याप्यासतुः सुतौ ।
अनमित्रसुतो योऽन्यः शिनिस्तस्याऽथ सत्यकः ॥ १३ ॥
युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ।
युगन्धरोऽनमित्रस्य (१)वृष्णिः पुत्रोऽपरस्ततः ॥ १४ ॥
श्वफल्कश्चित्ररथश्च गान्दिन्यां च श्वफल्कतः ।
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः ॥ १५ ॥
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ।
(२)धर्मवृद्धः सकर्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्दनः १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य युधाजितः शिनिरनमित्रश्च तस्य सत्यकः ॥ १२ ॥ १३ ॥
सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रो युयुधानस्तस्य जयस्तस्य कुणिस्ततः कुणेर्युगन्धरः अनमित्रस्यैवापरो वृष्णिर्नाम पुत्रः ॥ १४ ॥
अक्रूरः प्रमुखो येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ १५ ॥
अतोऽक्रूरातिरिक्तान् द्वादश दर्शयति–आसङ्ग इति ॥ १६ ॥१७॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवावृधस्य सात्वतेः सुतस्तु बभ्रुः तयोः पितृपुत्रयोः देवावृधबभ्र्वोः श्लोकौ माहात्म्यसूचकौ इमौ श्लोकौ पठन्त्यार्याः इति शेषः श्लोकावेव दर्शयति, यथैवेति. यथैव दूरात् शृणुमः यादृशगुणविशिष्टौ देवावृधबभ्रू दूरात् शृणुमः श्रुतवन्तो वयमन्तिकात्समीपेऽपि तादृशावेव तौ पश्याम इत्यार्याणामुक्तिः ॥ ९ ॥
कीदृशावित्याहुः–बभ्रुरिति । मनुष्याणां मध्ये बभ्रुः श्रेष्ठः देवावृधस्तु देवैस्तुल्यः, श्रेष्ठ्यमेव दर्शयन्ति, पुरुषा इति. बभ्रोर्देवावृधादप्यनु पश्चाद्ये तद्वंशजाः पुरुषाः पञ्चषष्ट्यधिकचतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकास्ते सर्वे तयोः प्रभावादमृतत्वं मुक्तिं प्राप्ता इत्यर्थः । महाभोजः सात्वतिस्तु अतिधर्मात्मा तस्य महाभोजस्यान्वये वंशे भोजा भोजाख्या नृपाः आसन् जज्ञिरे॥१०॥११॥
वृष्णेस्तु पुत्रः सुमित्रोऽभूत् युधाजिच्च वृष्णेः पुत्रो बभूव हे परन्तप ! तस्य युधाजितः शिनिः अनमित्रश्चेति द्वौ पुत्रौ जातौ तत्रानमित्रात् निघ्नोऽभवत् ॥ १२ ॥
अथ निघ्नस्य सत्राजितः प्रसेनश्चेति द्वौ सुतावासतुः सम्बभूवतुः तथाऽन्यस्यां भार्यायाम् अनमित्रस्यैव योऽन्यः सुतः शिनिर्नाम तस्य सुतः सत्यकः ॥ १३ ॥
सात्यकिः सत्यकसुतस्तु युयुधानः तस्य युयुधानस्य जयः ततो जयात्कुणिः ततो युगन्धरः तथा अनमित्रस्यैवान्यस्यां पुत्रः पृश्निर्वृजिनवानिति पाठान्तरम् ततः पृश्नेः गान्दिन्यां भार्यायां श्वफल्कश्चित्रकश्चेति द्वौ सुतौ तत्र श्वफल्कात् गान्दिन्यां भार्यायां द्वादश सुताः अक्रूरादयो विश्रुताः प्रख्याताः बभूवुः अक्रूरः प्रमुखा येषामिति अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः ॥ १४ ॥ १५ ॥
ततोऽक्रूरातिरिक्ता द्वादश, तान् दर्शयति–आसङ्ग इति ॥१६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नाम्ना युयुधानः सात्यकिरिति गुणनाम ॥ १४—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

बभ्रोरित्यर्द्धकं श्लोकं पठन्त्यमुमिति कश्चित् एतन्मतेतूत्तरश्लोकः श्रीशुकवाक्यमेव ॥ ११—२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सात्वतपुत्रस्य देवावृधस्य सुतो बभ्रुः तयोः पितापुत्रयोः ॥९–१०॥
अमृतत्वं मोक्षं च बभ्रोरिति बभ्रुदेवावृधयोः सङ्गप्रभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥
वृष्णेः सात्वतपुत्रस्य ॥ १२—१३ ॥
सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रो युयुधानः अनमित्रस्यैवाऽपरो वृष्णिर्नामपुत्रः अक्रूरप्रमुखो येषामासङ्गादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ १४—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अमृतत्वं मोक्षम् ॥ ११ ॥
वृष्णेः सुमित्रो युधाजिच्च तस्य युधाजितः शिनिरनमित्रश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥
सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रः युयुधानः तस्य जयस्तस्य कुणिस्ततः कुणेर्युगन्धरः ॥ १४ ॥
अक्रूरः प्रमुखो येषामिति दृष्टसागरमानयेतिवदतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अत एकः अक्रूरः आसङ्गादयो द्वादश ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

(१) पृश्निः ॥ धर्मदृक् धृष्टधर्मश्च इति वीर०।

शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ।
तेषां स्वसा सुचीराख्या द्वावक्रूरसुतावपि ॥ १७ ॥
देववानुपदेवश्च तथा चित्ररथात्मजाः ।
पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनन्दनाः ॥ १८ ॥
कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः ।
कुकुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः ॥ १९ ॥
कपोतरोमा तस्यानुः सखा यस्य च तुम्बुरुः ।
अन्धको दुन्दुभिस्तस्मादरिद्योतः पुनर्वसुः ॥ २० ॥
तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकात्मजौ ।
देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥ २१ ॥
देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः ।
तेषां स्वसारः सप्ताऽऽसन् धृतदेवादयो नृप ! ॥ २२ ॥
शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ॥
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥ २३ ॥
कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा ।
राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

देवावृध के पुत्र बभ्रु हुए, इन दोनो पिता पुत्रों की कीर्त्ति के दो श्लोक गाये जाते हैं, कि—जैसे दूर से सुनते रहे देवावृध और बभ्रु को निकट में वैसे ही देखे ॥ यह बात भी बहुत भारी है, कि-जैसा सुनाजाय वैसाही देखने में आवे इसी बात की दुर्लभता में लोग कहा करते हैं, कि—"दूरस्था भूधरारम्याः" "दूर के ढोल सुहावने" ऐसे ये राजा नहीं रहे ॥ ९ ॥

बभ्रु मनुष्यों में श्रेष्ठ हैं और देवावृध देवताओं के समान हैं। बभ्रु और देवावृध से, छै हजार और तिहत्तर पुरुषों को अमृतत्व (मोक्ष) प्राप्त हुआ ॥ सात्वत के सातवें पुत्र महाभोज बडे धर्मात्मा हुए, जिनके वंश में भोज नामक कुल चला ॥ १०—११ ॥

वृष्णि के पुत्र सुमित्र हुए, तिनके युधाजित हुए, हे परंतप ! तिनके शिनि हुए, तिनके अनिमित्र हुए, और अनिमित्र से निम्न हुए ॥ १२ ॥

निम्न के सत्राजित और प्रसेन दो पुत्र हुए, और अनिमित्र का दूसरा पुत्र शिनि हुआ, तिनका सत्यक पुत्र हुआ ॥ १३ ॥

सत्यक के पुत्र युयुधान हुए, तिनके जय, तिनके कुणि, तिनके युगंधर हुए, अनमित्र के एक और पुत्र वृष्णि हुए ॥ १४ ॥

तिनसे श्वफल्क चित्ररथ हुए, और श्वफल्क से गंधनी के विषे अक्रूर प्रभृति द्वादश विख्यात पुत्र हुए ॥ १५ ॥

उन के नाम हैं—आसंग, सारमेय, मृदुर, मृदुविद्, गिरि, धर्मवृद्ध, सुकर्मा, मोत्रोपेच, और अरिमर्दन ॥ १६ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पृथुरेकः विदूरथाद्या अन्ये च बहवः विपृथुधामाद्या इति पाठे आद्यशब्देन विदूरथोऽप्युक्तस्ततश्च शूरो विदूरथादासीदिति वक्ष्यमाणनिर्देशोपपत्तिः ॥ १८ ॥

कुकुराद्यश्चत्वारोऽन्धकस्य सुता इति ज्ञेयम् । तथा च पराशरः "कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषाख्यास्तथान्धकस्य पुत्राः" इति ॥ १९ ॥

अनोरन्धकोऽन्धकात् दुन्दुभिरित्यपि तद्वचनादेव ज्ञेयम् ॥२०-२१॥

धृतदेवा आदिर्यासां शान्तिदेवादीनां षण्णाम् ताः सप्त॥ २२॥

ताः सप्त ॥ २३ ॥

औग्रसेनय उग्रसेनस्य सुताः ॥ २४ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषामासङ्गादीनां स्वसा भगिनी सुसारेत्याख्या यस्याः सा तत्राक्रूरस्य पुत्रौ देववानुपदेवश्चेति द्वावेव एवं चित्ररथैस्य शशिबिन्दोरारभ्यैकोऽन्वय उक्तः। अथान्वयान्तरमाह-तथा चित्र-

कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः ॥ २५ ॥
शूरो विदूरथादासीद्भजमानः सुतस्ततः ।
शिनिस्तस्मात्स्वयंभोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

रथात्मजा इति । यथा शशिबिन्दुश्चित्ररथस्यात्मजस्तथाऽन्येऽपि चित्ररथस्यात्मजाः पृथुश्च विदूरथ आद्यो येषां ते च बहवो बभूवुः सात्वतसुतस्य वृष्णेर्वंशमनुक्रामति——वृष्णिनन्दना इत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

कुकुरादयो वृष्णिनन्दनाः तत्र वृष्णेः सुतस्येति शेषः कुकुरस्य तनयो विलोमा ॥ १९ ॥

ततो विलोम्नः कपोतरोमा अभूत् यस्य च कपोतरोम्णास्तुम्बुरुः सखा बभूव स कपोतरोमा ऽभवदित्यर्थः । अथान्धकस्य सात्वतसुतस्यान्वयमाह–अन्धकादिति । अन्धकाद्दुन्दुभिः अन्धका इति प्रथमान्तपाठस्तूचितः तत्र तथा चित्ररथात्मजा इत्यस्य शशिबिन्दोरारभ्यैते उक्ताः सर्वे चित्ररथवंशजा इत्यर्थः। पृथ्वादयस्तु वृष्णिनन्दनाः तत्र पृथुर्विपृथुधन्याद्या इति पाठे आदिशब्देन विदूरथोऽप्युक्तः अत एव ततः शूरो विदूरथादिति वक्ष्यमाणनिर्देशोपपत्तिः कुकुरादयश्चत्वारः सान्वया अन्धकसुता इत्यर्थः। तथाचाह पराशरः "कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषाद्यास्तथान्धकस्य पुत्रा" इति. तस्य कपोतरोम्णो दुन्दुभिरित्यर्थः। तस्य दरिद्योतः तस्मात्पुनर्वसुः तस्य पुनर्वसोराहुकः आहुकी नाम कन्या च आहुकस्यात्मजौ तु देवकश्चोग्रसेनश्चेति द्वौ तत्र देवकस्यात्मजाः ॥ २० ॥ २१ ॥

देववदादयश्चत्वारः तेषां चतुर्णां स्वसारो भगिन्यः धृतदेवा आदिर्यासां ताः शान्तिदेवादयः धृतदेवया सह सप्त बभूवुः ताश्च कन्याः वसुदेव उपयेमे ॥ २२ ॥ २३ ॥

औग्रसेनयः उग्रसेनस्य सुताः कंसादयो नव ॥ २४ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

औग्रसेनयः उग्रसेनपुत्राः ॥ २४ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चित्ररथस्यसफल्कभ्रातुरात्मजाः ॥ १८ ॥

वृष्णेरनमित्रपुत्रस्य नन्दनाः कुकुराद्याः विष्णुपुराणे त्वन्धकपुत्राः कुकुरादयो दृष्टाः अन्धकात् सात्वतपुत्रात् ॥ १९—२३ ॥

औग्रसेनयः उग्रसेनस्य पुत्राः कंसादयः ॥ २४—२५ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चित्ररथस्य तु आत्मजाः पृथुसहिताः विदूरथाद्याः बहवः॥१८॥

सात्वतपुत्रस्यान्धकस्य वंशमाह—कुकुर इत्यादिना । "कुकुरभजमानशुचिकम्बलास्तथान्धकस्य पुत्राः" इति श्रीपराशरवचनात् ॥ १९ ॥

कथम्भूतः ? अनुः यस्य सखा तुम्बुरुः तस्यानोरन्धकस्तस्य दुन्दुभिः ॥ २०—२५ ॥

---

भाषा टीका ।

तथा शत्रुघ्न, गंधमाद, प्रतिबाहु, ये सब द्वादश हुए, इन सबों की बहिन सुचीरा नाम वाली हुई, और अक्रूर के दो पुत्र भी हुए, ॥ १७ ॥

तिनका नाम देववान् और उपदेव हुआ, ॥ और चित्ररथ के आत्मज पृथु, विदूरथ, इत्यादिक बहुत वृष्णि कुलनन्दन हुए ॥ १८ ॥

और कुकुर, भजमान, शुचि, कंबलबर्हिष, ये चार पुत्र अंधक के जानना, । कुकुर के पुत्र वन्हि हुए, तिनका पुत्र विलोमा हुआ ॥ १९ ॥

तिनके कपोतरोमा हुए, तिनके अनु हुए, जिन अनुका सखा तुम्बुरु गन्धर्व हुआ, तिन अनुके अंधक हुए, तिनसे दुंदुभि, तिनसे अरिद्योत, तिनसे पुनर्वसु हुए ॥ २० ॥

तिनके आहुक पुत्र और आहुकी कन्या हुई । आहुक के पुत्र देवक, और उग्रसेन हुए, देवक के पुत्र चार हुए ॥ २१ ॥

देववान् उपदेव, सुदेव और देववर्द्धन, हे राजन् ! इनकी सात बहिने धृतदेवा से आदि लेकर हुई ॥ २२ ॥

धृतदेवा, शांतिदेवा, उपदेवा, श्रीदेवा, देवरक्षिता, सहदेवा, और देवकी, इन सातों को वसुदेवजी ने व्याहीं ॥ २३ ॥

और कंस, सुनामा, न्यग्रोध, कंक, शंकु, सुहु, राष्ट्रपाल, सृष्टि, और तुष्टिमान् ये उग्रसेन के पुत्र हुए ॥ २४ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वसुदेवस्य ये अनुजा देवभागादयस्तेषां स्त्रियो भार्याः ॥ २५ ॥

अन्धकसुतानां चतुर्णां प्रथमस्य कुकुरस्य वंश उक्तः, द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह—शूरो विदूरथादिति । "भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोऽभूद्विदूरथाच्च शूरः" इति पराशरादिवचनात् यद्वा, पृथुर्विदूरथाद्याश्चेति पूर्वोक्तचित्ररथात्मजाद्विदूरथात् ॥२६॥

---

देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेतितत्सुताः ।
देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २७ ॥
तस्यां स जनयामास दशपुत्रानकल्मषान् ।
वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् ॥ २८ ॥
सञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम् ।
देवदुन्दुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि ॥ २९ ॥
वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम् ।
पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः ॥ ३० ॥
राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पञ्च कन्यकाः ।
कुन्तेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ॥ ३१ ॥
साऽऽप दुर्वाससो विद्यां देवहूतीं प्रतोषितात् ।
तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं(१) शुचिम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रस्तस्य देवमीढो हृदीकस्यैव सुतः, यथाह—पराशरः "तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवमीढुषाद्याः पुत्रा बभूवुः देवमीढुषस्य शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत्तस्याञ्चासौ दश पुत्रानजनयद्वसुदेवपूर्वान्" इति॥२७॥२८॥

आनकाश्च नेदुः ॥ २९ ॥

हरेः प्रादुर्भावस्य स्थानम् ॥ ३० ॥

पृथायाः कन्यकावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह—कुन्तेरिति पञ्चभिः ॥ ३१ ॥

कदाचिद्गृहमागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास ततश्च सा तस्माद्देवहूतीं देवाह्वानहेतुं विद्यामवाप तदाह, साऽऽपेति ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कंसाप्रभृतयश्चतस्रश्च औग्रसेनाः उग्रसेनाज्जाताः दुहितरः ताश्च वसुदेवानुजानां. देवभागादीनां वक्ष्यमाणानां स्त्रियो भार्याः ॥२५॥

विदूरथाच्चित्ररथात्मजात् वृष्णिसुताद्वा विदूरथात् शूरो जज्ञे तत्सुतः॰ शूरसुतस्तु ध्वजमानः ततो ध्वजमानात् शिमिस्तस्मात् शिमेः स्वयम्भोजः तत्सुतः स्वयम्भोजसुतः हृदीकस्तत्सुताः हृदीकसुताः देवबाह्वादयः त्रयः अयमेकः शूरस्यान्वय उक्तः । अथ वंशान्तरमाह- देवमीढस्येति । देवमीढसुतस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्नी बभूव अत्र देवमीढस्येति विशेषणबलात् शूरो विदूरथादासीदिति प्राक्तनग्रन्थे विदूरथाद्देवमीढस्तस्मात् शूरो जात इति क्रमोऽवगन्तव्यः "कृतवर्मेति तत्सुता" इत्यनन्तरग्रन्थे इति शब्दः प्रभृत्यर्थकः ततश्च तत्र देवमीढस्यापि संग्रहः तस्य देवमीढस्य देवमीढसुतस्य शूरस्येत्यर्थः । अयञ्च शूरो विदूरथधर्मजाद्न्यः, तथा चाह भगवान् पराशरः "तस्यापि कृतवर्मा शतधनुर्देवमीढाद्याः पुत्रा बभूवुः देवमीढस्य शूरश्शूरस्यापि मारिषानाम पत्न्यभूत् तस्यां चासौ दश पुत्रानजनयत् वसुदेवपूर्वान्" इति अत्र तस्यापीति वैष्णववचनस्य हृदीकस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

तस्यां मारिषायां देवमीढश्शूरोऽकल्मषान् विशुद्धान् वसुदेवादीन् पुत्रानजनयत् वसुदेवस्यानकदुन्दुभिनाम निर्वक्तुं निमित्तमाह-यतः देवदुन्दुभयः आनकाश्च यस्य वसुदेवस्य जन्मनि प्रादुर्भावकाले नेदुः दध्वनुः ततस्तं वसुदेवमानकदुन्दुभिरिति वदन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

आनकादीनां नादे हेतुं वदन् तं विशिनष्टि-हरेः श्रीकृष्णस्यावतरिष्यमाणस्य स्थानमवतरणस्थानभूतं, पृथेति । एतेषां वसुदेवादीनां पृथाप्रभृतयः पञ्च कन्यका भगिन्यः स्वसारः तत्र पृथायाः कन्यावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह-कुन्तेरिति पञ्चभिः । अत्रायमितिहासः कदाचिद्गृहमागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास ततश्च सा तस्माद्विद्यां देवाह्वानसमर्थामवाप्य परीक्षार्थं रविमाजुहाव ततश्चागतं रविमालोक्य विस्मितायां तस्यां गर्भमाधाय रविर्ययौ ततस्तस्याः कर्णो जज्ञे इति सोऽयमत्रोच्यते पिता वसुदेवपृथादीनां पिता शूरः पृथां दुहितरं सख्युरपुत्रस्य कुन्तेः कुन्तिभोजस्यादात् दुहितृत्वेन ददौ सख्युरपुत्रस्येति विशेषणद्वयं दानहेतुपरं यतः कुन्तिभोजाय दत्ताऽत एव पृथा कुन्तीति नामान्तरं लेभे ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ततः सा पृथा कदाचित् प्रतोषितात् दुर्वाससः देवहूतिं देव आहूयतेऽनयेति तथा तां विद्यामापेति शेषः । तस्या विद्यायाः वीर्यपरीक्षार्थं सामर्थ्यपरीक्षार्थं रविं सूर्यं शुच्याजुहाव ॥ ३२ ॥

(१) शुचिः इति विज० ।

तदैवोपागतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा ।
प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव! क्षमस्व मे ॥ ३३ ॥
अमोघं दर्शनं देवि ! आधत्से त्वयि चात्मजम् ।
योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताऽहं ते सुमध्यमे ! ॥ ३४ ॥
इति तस्यां स आधाय गर्भं सूर्यो दिवं गतः ।
सद्यः कुमारः सञ्जज्ञे द्वितीय इव भास्करः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वसुदेवस्याऽनुजानां देवभागादीनां स्त्रियो भार्याः ॥२५॥२६॥

तस्य हृदिकस्य सुताः ॥ २७ ॥ २८ ॥

यस्य वसुदेवस्य जननसमये दुन्दुभ्यानकवाद्यनदनाद्वसुदेवस्य नामान्तरमस्तीत्याह-वसुदेवमिति । स्थानमवतारस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥

एतेषां वसुदेवादीनां शूरस्य सख्युः पुत्रस्य कुन्तेः ॥ ३१ ॥

देवहूतां देवा हूयन्तेऽनयेति देवहूती देवाह्वानकरीत्यर्थः । तां विद्यां दुर्वाससः अलभतेति शेषः । तस्याः विद्यायाः शुचिः ऋतुस्नाता ॥ ३२ ॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वसुदेवं हरेः स्थानमिति "सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः" इति श्रीशिवोक्तदिशा विशुद्धसत्त्वमेव वसुदेवाख्यं ततस्तदवतारमेवैतमानकदुन्दुभिं वदन्तीत्यर्थः । अत्र विशेषजिज्ञासायां भगवत्सन्दर्भे दृश्यः ॥ ३० ॥ ३६ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विदूरथाच्चित्ररथपुत्रात् ॥ २६ ॥

हृदीकस्य सुतो देवमीढस्तस्य शूरस्तस्य मारिषा ॥ २७-२९ ॥

हरेः स्थानं हरिर्यत्र प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

तासु मध्ये पृथां शूरस्तत्पितैव तथैषा कन्या भवत्विति कुन्तेः कुन्तये अदात् ॥ ३१ ॥

सा च पृथा कदाचिद्गृहमागतात्परिचर्य्यया प्रतोषितात् दुर्वाससः सकाशात् देवहूतीं देवाह्वानहेतुविद्याम् आप ॥ ३२ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विदूरथात्पूर्वोक्तात् चित्ररथपुत्रात् ॥ २६ ॥

तस्य हृदीकस्य सुताः देववाहुः शतधनुः कृतवर्मा देवमीढाद्याश्च ज्ञेयाः "तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवमीढाद्याः पुत्रा बभूवुः" इति श्रीपराशरवचनात्. देवमीढस्य शूरस्तस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २७ ॥

स तस्यां दश पुत्रान् जनयामास, तानाह—वसुदेवमिति ॥२८॥

यस्य जन्मनि जन्मसमये देवदुन्दुभयः आनकाश्च नेदुः ॥२९॥

अतो हरेः प्रादुर्भावस्य स्थानं वसुदेवम् आनकदुन्दुभिं च वदन्ति ॥ ३० ॥

वसुदेवभगिनीनां पुत्रानाह—कुन्तेरित्यादिना । शूरः स्वसख्युः कुन्तेः कुन्तिभोजाय चतुर्थ्यर्थे षष्ठी पृथामदात् अतः कुन्तिपुत्रिकात्वेन पृथा कुन्तीति विख्याता । तथोक्तं हरिवंशे "शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तीभोजात्मजा पृथा" इति ॥ ३१ ॥

तत्र कुन्तिभोजगृहे तपसा क्षामो भगवान् दुर्वासाः कंचित्कालं वासं कृतवान् अश्वनदीसमीपगदेशे इति ज्ञेयं । तदा तेन राज्ञा स्वकन्या पृथा तदाराधने नियुक्ता सती प्रतोषितात् दुर्वाससः सकाशाद्देवहूतीं विद्यामवापेत्यर्थः ॥ ३२—३८ ॥

---

भाषा टीका ।

कंसा, कंसवती, कंका, सुरभू, राष्ट्रपालिका, ये उग्रसेन की बेटी सब वसुदेव जी के छोटे भ्राताओं की पत्नी होती भई ॥ २५ ॥

भजमान के विदूरथ हुए, तिन विदूरथ के शूर हुए, तिन के शिन हुए, तिनके स्वयंभोज, तिनके हृदीक हुए ॥ २६ ॥

हृदीक के देववाहु शतधनु, कृतवर्मा, और देवमीढ ये पुत्र हुए, देवमीढ के शूर हुए तिनकी मारिषा नाम वाली पत्नी हुई ॥ २७ ॥

तिन पत्नी में शूर ने पाप रहित दश पुत्र उत्पन्न किये वसुदेव, देवभाग, देवश्रवस, आनक, ॥ २८ ॥

सृंजय, श्यामक, कंक, शमीक, वत्सक, और वृक, जिन के जन्मकाल में देवताओं की दुंदुभि और आनक बजते हुए, ॥२९॥

हरि के स्थान उन वसुदेव का आनक दुंदुभि ऐसा भी नाम कहते हैं ॥ पृथा, श्रुतदेवा, श्रुतकीर्त्ति, श्रुतश्रवा ॥ ३० ॥

और राजाधिदेवी, ये पांच वसुदेवादिकों की बहिने हुई, इनके पिता शूर ने अपुत्री अपने कुंति नामक सखा को पृथा कन्या देदी ॥ ३१ ॥

उस पृथा ने दुर्वासा ऋषि को प्रसन्न कर देवताओं के बुलाने की विद्या प्राप्त करी, और उस विद्या के प्रभाव की परीक्षा के लिये एक दिन सूर्य को बुलाती हुई ॥ ३२ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देवमुपागतं वीक्ष्य सा प्राह—प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ता न तु त्वया किञ्चित्कार्यमित्यभिसन्धिनाऽतो याहीति॥ ३३॥

तं सा ऽत्यजन्नदीतोये कृच्छ्राल्लोकस्य बिभ्यती ।
प्रपितामहस्तामुवाह पाण्डुर्वै सत्यविक्रमः ॥ ३६ ॥
श्रुतदेवां तु कारूषो वृद्धशर्मा समग्रहीत् ।
यस्यामभूद्दन्तवक्त्र ऋषिशप्तो दितेः सुतः ॥ ३७ ॥
कैकेयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्तिमविन्दत ।
सन्तर्दनादयस्तस्यां पञ्चाऽऽसन् कैकयाः सुताः ॥ ३८ ॥
राजाधिदेव्यामावन्त्यौ जयसेनोऽजनिष्ट ह ।
दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥ ३९ ॥
शिशुपालः सुतस्तस्याः कथितस्तस्य सम्भवः ।
देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवमुक्तो रविरुवाच—अमोघं दर्शनमिति । कन्याऽहमिति चेत्तत्राऽऽह—यथा योनिर्न दुष्येत तथाऽहं कर्त्ता करिष्यामि ॥ ३४—३८ ॥

आवन्त्यौ विन्दानुविन्दौ ॥ ३९ ॥

तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनाम्पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातृणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाऽऽह—देवभागस्येति नवभिः श्लोकार्धैः ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदैवोपगतमागतं देवं रविं वीक्ष्य विस्मितं मानसं यस्याः सा, सूर्यमाह-किमिति ? हे देव ! मे मया प्रत्ययार्थं प्रत्यभिज्ञानार्थं वीर्यपरीक्षार्थमिति यावत् इयं विद्या प्रयुक्ता अतस्त्वं याहि मां क्षमस्व मदपराधं क्षमस्वेति ॥ ३३ ॥

ततो रविराह—देवसन्दर्शं देवतुल्यम् अमोघमात्मजं त्वयि आधित्से उत्पादयितुमिच्छामि आधत्स इति त्वपपाठः रूपाऽसिद्धेः यद्वा देवसन्दर्शे देवस्य मम दर्शनं क्लीबत्वमार्षममोघं फलाविनाभूतमतस्त्वय्यात्मजमाधित्स इत्यर्थः । कन्याऽहमित्यत्राह-तव योनिर्यथा न दुष्येत तथाऽहं हे सुमध्यमे कर्ता करिष्यामि इति ॥ ३४ ॥

इतीत्थमुक्त्वा तस्यां पृथायां गर्भं समाधाय सूर्यो दिवं गतः ततः सद्य एव कुमारो जज्ञे स च द्वितीय इव भास्करः भास्करतुल्यः ॥ ३५ ॥

सा पृथा लोकस्य लोकाद्बिभ्यती सती कृच्छ्रात् दुःखान्नदीतोये तं कुमारमत्यजत् तां पृथां तव प्रपितामहः सत्यविक्रमः पाण्डुरुवाह उपयेमे ॥ ३६ ॥

श्रुतदेवां पृथानुजां करूषजो दृढवर्म्मा समग्रहीदुपयेमे । वृद्धशर्मेति पाठान्तरं श्रुतकीर्तिस्तु दितेः सुतः विप्रचितः कैकयश्च धृष्टकेतुश्च अविन्दत दूषिताङ्कुतवन्तः चौर्येण सञ्जग्मुरित्यर्थः प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनं तस्यानिन्दितायाः श्रुतकीर्तेः सन्तर्दनादयः पञ्च सुताः कैकयाज्जाता बभूवुः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

राजाधिदेव्यां तु आवन्त्यः अवन्तेः सुतः तस्मादवन्तेः सकाशादित्यर्थः । जयसेनाख्यः सुतो ऽजानिष्ट जज्ञे श्रुतश्रवसं तु चेदिराजो दमघोषाख्यः समग्रहीत् उपयेमे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तस्याः श्रुतश्रवसः सुतः शिशुपालः तस्य शिशुपालस्य सम्भवः उत्पत्तिप्रकारः कथितः सप्तमस्कन्ध इति शेषः तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातृणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह—देवभागस्येति नवभिः श्लोकार्द्धैः । देवभागस्य कंसायां भार्यायां चित्रकेतुश्च बृहद्बलश्चेत्येतौ सुतौ जातौ तथा देवश्रवसः कङ्कवत्यां भार्यायां सुवीर इषुमांश्चेति द्वौ सुतौ जज्ञाते कङ्कात्तु तद्भार्यायां कङ्कायां बकः सत्यजित् पुरुजित् त्रयो जाताः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रत्ययार्थं विश्वासार्थं प्रयुक्ताया विद्याया माहात्म्यं च । भो देव ! क्षमस्व याहीति ॥ ३३ ॥

कुन्त्याभिहितो रविः कुन्तीमाह–अमोघमिति । देवसन्दर्शनममोघं सफलं जानीहीति शेषः । स्वकर्तव्यमाह-आधास्य इति । मैथुनयोग्यतारुण्यादर्शनाच्छिन्नयोनिर्दुष्टा स्यादिति पृथाया मनोगतशङ्कापरिहारार्थमाह–योनिरिति । तथा कर्ता लोकस्याऽपवादादिति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तव प्रपितामहः पाण्डुः ॥ ३६ ॥

वसुदेवभगिनीनां श्रुतदेव्यादीनां विवाहं कथयति–श्रुतदेवीमित्यादिना । इतिशब्दो दितेः सुतः पूर्वं दितेः सुत इति शब्दो यस्य विजयस्य स दितेः सुत इतिशब्दः सनकादिभिरेवं शप्तो विजयः प्रागदितेः सुतोऽभूत् पश्चाद्धिरण्यक इति स एवाऽधुना दन्तवक्र इति जात इति भावः ॥ ३७ ॥

कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा ।
(१) कङ्कायामानकाज्जातः सत्यजित् पुरुजित्तथा ॥ ४१ ॥
सृञ्जयो राष्ट्रपाल्यां च वृषदुर्मर्षणादिकान् ।
हरिकेशहिरण्याक्षौ शूरभूम्याश्च श्यामकः ॥ ४२ ॥
मिश्रकेश्यामप्सरसि (२) वृकादीन् वत्सकस्तथा ।
तक्षपुष्कर (३) शालादीन् दुर्वाक्ष्यां वृक आदधे ॥ ४३ ॥
सुमित्रार्जुनपालादीन् शमीकात्तु सुदामिनी ।
(४) कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामजयावपि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नाम्ना धृष्टकेतुः केकयविषयाधिपतित्वात् केकयशब्दश्च शब्दः पूर्वेण समुच्चीयते ॥ ३८ ॥

आवन्त्यौ विन्दाऽनुविन्दौ अजनिष्ट अनयामास ॥ ३९ ॥

वसुदेवभ्रातृणां वंशं कथयति--देवभागस्येत्यादिना ॥ ४०-४५ ॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ऋषिशाप इत्यत्र इतिशब्दः इति पाठः सम्बन्धोक्तौ स पूर्वजन्मनि दितेः सुत आसीत् इतिशब्दः किंवदन्तीति व्याख्यानात् ॥ ३७—५४ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवं सूर्यं प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ताऽतः क्षमस्व सम्प्रत्यहं कन्याऽस्मि त्वया न किमपि कार्य्यं याहि ॥ ३३ ॥

सूर्य उवाच-अमोघमित्यादि । ननु, तर्हि योनिदुष्टां कन्यां मां कः परिणयेदिति चेत्तत्राह—योनिरिति । कर्ता करिष्यामि ॥ ३४—३८ ॥

आवन्त्यौ विन्दाऽनुविन्दौ ॥ ३९ ॥

वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातॄणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह-देवभागस्येति, नवभिःश्लोकार्द्धैः । कौशल्या भद्रा ॥ ४०—५४ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आवन्त्यौ विन्दाऽनुविन्दसंज्ञौ ॥ ३९ ॥

वसुदेवभ्रातॄणां पुत्रानाह—देवभागस्येत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

आये हुए सूर्य को देखकर मन में विस्मय कर कुंती बोली, कि—हे देव ! मैंने ! विद्या की प्रतीति के लिये परीक्षा लीनी है, आप पधारो और मेरा अपराध क्षमा करो ॥ ३३ ॥

तब सूर्य बोले, कि-हे देवि ! हमारे देव लोगों के दर्शन अमोघ होते हैं, इस कारण हम तुमारे विषैं पुत्र उत्पन्न करेंगे, और हे सुमध्यमे ! यदि तुम कहौ, कि- मैं कन्या हूं तौ जिस प्रकार तुमारी योनि दूषित न होवे तैसें हम करेंगे ॥ ३४ ॥

इस प्रकार सूर्य कह कर उस पृथा कन्या के विषै गर्भ धारण कर आकाश को गये, बस उसी समय दूसरे सूर्य सदृश एक कुमार उत्पन्न हुआ ॥ ३५ ॥

उस पुत्र को पृथा ने लोक के अपवाद के डर से नदी के जल में डाल दिया । हेराजन् ! उसपृथाको तुमारे प्रपितामह (परदादे) सत्यपराक्रम वाले पाण्डु महाराज नें व्याही ॥ ३६ ॥

करूष देश का राजा वृद्धशर्मा, श्रुतदेवा को व्याहता हुआ, जिस्के विषैं सनकादिकों के शाप से प्रथम जन्म में जो दिति का पुत्र भया सो दन्तवक्र नाम से हुआ ॥ ३७ ॥

केकय देश के धृतकेतु राजाने श्रुतकीर्त्तिको व्याही । जिस्के विषै सन्तर्दन आदिक पांच केकय के पुत्र हुए, ॥ ३८ ॥

अवन्ती ( उज्जैन ) के राजा जयसेन ने राजाधिदेवी को व्याह कें उसमें विन्द, और अनुविन्द, दो पुत्र उत्पन्न किये और चेदि ( चन्देरी ) के राजा दमघोष ने श्रुतश्रवा को व्याही ॥ ३९ ॥

तिसका पुत्र शिशुपाल भया जिस्की उत्पत्ति पहिले कह चुके वसुदेवजी की बहिनें और उनके पुत्रौं का वर्णन कर चुके ॥ अब वसुदेव जी के नौ (९) भ्राताओं की पत्नी और पुत्रौं को कहते हैं, । देवभाग की कंसा भार्या में चित्रकेतु और बृहद्बल पुत्र हुए, ॥ ४० ॥

---

(१) बकः कङ्कात्तु कङ्कायाम् ।　(२) बकादीन् ।　(३) साल्वादीन् ।　(४) आनकः इति च वीर० पाठः ।

पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकीप्रमुखा आसन् पत्न्य आनकदुन्दुभेः ॥ ४५ ॥
बलङ्गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥ ४६ ॥
सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मदो भद्र एव च ।
पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाऽभवन् ॥ ४७ ॥
नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः ।
कौशल्या केशिनं त्वेकमसूत कुलनन्दनम् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाऽऽह—पौरवीत्येकादशभिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कौशल्या भद्रा ॥ ४८—५४ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

राष्ट्रपाल्यां भार्यायां सृञ्जयो वृषादीन् जनयामास. श्यामकस्तु शूरभूम्यां भार्यायां शूरभूत्यामिति पाठान्तरं हरिकेशहिरण्याक्षौ जनयामास ॥ ४२ ॥

तथा वत्सकोऽपि मिश्रकेश्यामप्सरसि वृकादीन् सुतान् नवाजीजनत् वृकस्तु दूर्वाक्ष्यां भार्यायां पुष्करसाल्वादीन् सुतानादधे उत्पादयामास ॥ ४३ ॥

शमीकस्तु सुदामनि भार्यायां सुमित्रादीन् सुतानादधे आनकस्तु कर्णिकायां पत्न्याम् ऋतधामजयौ सुतावादधे ॥ ४४ ॥

अथ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्येकादशभिः । देवकी प्रमुखं प्रधानं यासां ताः पूर्वोक्ताः पौरव्यादयश्च आनकदुन्दुभेः वसुदेवस्य पत्न्यः आसन् बभूवुः ॥ ४५ ॥

तत्र रोहिण्यां पत्न्यां बलादीन् कृपादीन् सुतानुदपादयत् जनयामास तत्र बलो बलरामः कृप आदिर्ज्येष्ठो येषां तान् बलादीनित्यर्थः । बलादीन् कृपादींश्चेति वा आदिशब्देनानुक्ता अन्ये ग्राह्याः एवमग्रेपि ॥ ४६ ॥

भूत आदिर्येषां ते एते सुभद्रादयो द्वादश पौरव्यादयस्तनयाः आदिशब्दग्राह्यैरुक्तसङ्ख्यापूर्त्तिः ॥ ४७ ॥

तथा शूराद्यानन्दादयो मदिराया आत्मजाः कौसल्या भद्रा तु केशिनमेकमेव सुतमसूत, कथम्भूतम् ? कुलं नन्दयतीति तथा ॥ ४८ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उदपादयत् उत्पादयामास ॥ ४६-५६ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीवसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्यादिना ॥ ४५- ४७ ॥

कौशल्या कोशलदेशजा भद्रा ॥ ४८—५४ ॥

———

भाषा टीका ।

कंसवती में देवश्रवा से सुवीर और इषुमान् हुए, कङ्कामें आनक से सत्यजित् और पुरुजित् पुत्र हुए ॥ ४१ ॥

सृञ्जय ने राष्ट्रपाली में वृष दुर्मर्षणादिकन को उत्पन्न किये और श्यामक ने शूरभूमि के विषैं हरिकेश और हिरण्याक्ष कों उत्पन्न किये ॥ ४२ ॥

वत्सक ने मिश्रकेशी अप्सराके विषैं वृकादिकन को उत्पन्न किये, और वृक ने दुर्वाक्षी के विषैं तक्ष, पुष्कर, शाल, आदिकन को पैदा किये ॥ ४३ ॥

और शमीक से सुदामनीजी सुमित्र, अर्जुन, पाल, आदिकन को उत्पन्न करती भई, और कङ्कसे कर्णिकामें ऋतधाम, और जय, हुए ॥ ४४ ॥

पौरवी, रोहिणी, भद्रा, मदिरा, रोचना, इला, और देवकी से आदि लेकर वसुदेव जी की पत्नी होतीं हुईं ॥४५॥

वसुदेवजी ने रोहिणी में बल, गद, सारण, दुर्मद, विपुल, ध्रुव, और कृतादिक पुत्रों को उत्पन्न किये ॥ ४६ ॥

सुभद्र, भद्रबाहु, दुर्मद, भद्र और भूतादिक ये द्वादश पुत्र पौरवी के उत्पन्न हुए, ॥ ४७ ॥

नन्द, उपनन्द कृतक और शूरादिक मदिरा के आत्मज हुए, और कौशल्या ने तौ कुलनन्दक एक केशी को ही उत्पन्न किया ॥ ४८ ॥

———

रोचनायामतो जाता हस्तहेमाङ्गदादयः ।
इलायामुरुवल्कादीन् यदुमुख्यानजीजनत् ॥ ४६ ॥
(१)विपृष्ठो धृतदेवायामेक आनकदुन्दुभेः ।
शान्तिदेवात्मजा राजन् ! श्रमप्रतिश्रुतादयः ॥ ५० ॥
राजानः कल्पवर्षाद्या उपदेवासुता दश ।
वसुहंस(२)सुवंशाद्याः श्रीदेवायास्तु षट् सुताः ॥ ५१ ॥
देवरक्षितया लब्धा नव चात्र गदादयः ।
वसुदेवः सुतानष्टावादधे सह देवया ॥ ५२ ॥
पुरुविश्रुतमुख्यांस्तु साक्षाद्धर्मो वसूनिव ।
वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् ॥ ५३ ॥
कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ।
ऋजुं सम्मर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम् ॥ ५४ ॥
अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किल ।
सुभद्रा च महाभागा तव राजन् ! पितामही ॥ ५५ ॥
यदा यदा हि धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः ।
तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टमस्तु स्वयमेवाऽऽसीन्न तु कर्मादिना हेतुना ताभ्यां जनितो वा यतोऽसौ हरिः ॥ ५५ ॥

तदेवोपपादयति—यदेति त्रिभिः ॥ ५६ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो वसुदेवाद्रोचनायां हस्तहेमाङ्गदादयो जाताः इलायान्तु उरुवल्कादीन् यदुमुख्यान् यादवश्रेष्ठान् सुतानजीजनत् । वसुदेव इति शेषः ॥ ४६ ॥

देवकीप्रमुखा आसन् पत्न्य इत्यनेनोक्ताभ्यः अन्या अपि पत्न्यः आनकदुन्दुभेरासन्निति सूचितम् । देवकोग्रसेनयोः स्वसॄर्वसुदेव उपयेमे इति चोक्तम् पुरस्तात्. इदानीं तास्तत्पुत्रांश्चाह—त्रिपृष्ठ इत्यादिना । आनकदुन्दुभेर्वसुदेवस्य धृतदेवायां भार्यायां त्रिपृष्ठ एक एव जज्ञे प्रश्रमप्रश्रितादयस्तु शान्तिदेवाया आत्मजाः ॥५०॥

कल्पवर्ष आदिर्येषान्ते राजानस्तु दश उपदेवायाः सुताः वसुर्हंसश्च सुधन्वायाः सुतौ श्रीदेवायाः सुतास्तु षट् देवरक्षितया वसुदेवस्य भार्यया गदादयो नव सुता लब्धाः प्रसूता इत्यर्थः । वसुदेवः सहदेवया भार्यया साधनभूतया अष्टौ सुतान् पौरवः श्रुतश्च मुख्यौ येषां तानादधे अजीजनत् धर्मो यथा साक्षाद्वसूनष्टावादधे तद्वत् देवक्यामपि वसुदेवोऽष्टौ कीर्तिमदादीन् पुत्रान् अजीजनत् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

महीश्वरं नागेन्द्रमिति संकर्षणविशेषणम्, उदारधीरिति वसुदेवविशेषणम् एवश्चैते कीर्तिमदादयः सप्त ॥ ५४ ॥

अष्टमं सुतमाह—अष्टमस्तु इति । तयोर्वसुदेवदेवक्योरष्टमः सुतस्तु स्वयं हरिरेव श्रीकृष्णरूपेणाऽऽसीत् अवततार तथा सुभद्रा नामैका कन्या तयोर्जज्ञे सा च महाभागा महाभाग्यशालिनी हे राजन् ! तव पितामही पितामहस्यार्जुनस्य भार्या ॥ ५५ ॥

अष्टमस्तु सुतो हरिरेवासीदित्युक्तम्. तत्र कोवा हरेरवतारकालः? किं तस्य जन्मनिमित्तम् ? किंवाऽस्य जन्मप्रयोजनम् ? इत्यादि प्रश्नान् परिहरन् संग्रहेण तच्चरित्रमाह—यदेत्यादिना यावत्समाप्ति । यदाहि यस्मिन् कालेहि धर्मस्य क्षयः पाप्मनोऽधर्मस्याभ्युत्थानमिति शेषः । भवति तदा तु तस्मिन् काले तु भगवानीशो हरिरात्मानं सृजते अवतारयति तदा हीत्यादिना यदात्वित्यन्तेन अवतारकालः उक्तः । हरिरित्यनेन आश्रितार्तिहरत्वमुक्तं तदेवावतारस्य मुख्यं प्रयोजनमिति सूचितं भगवानात्मानं सृजत इत्यनेनावतारदशायामपि षाड्गुण्यपूर्तिरुक्ता ईश इत्यनेनाकर्मवश्यत्वरूपं स्वातन्त्र्यमुक्तम् ॥ ५६ ॥

---

(१) त्रिपृष्ठः इति विज० वीर० । (२) सुधन्वाद्याः इति विज० वीर० ।

न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते ! ।
आत्ममायां विनेशस्य परस्य द्रष्टुरात्मनः ॥ ५७ ॥
यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि ।
अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यते ॥ ५८ ॥
अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः ।
भुव आक्रम्यमाणाया अभाराय कृतोद्यमः ॥ ५९ ॥
कर्माण्यपरिमेयानि मनसाऽपि सुरेश्वरैः ।
सह सङ्कर्षणश्चक्रे भगवान् मधुसूदनः ॥ ६० ॥
कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् ।
अनुग्रहाय भक्तानां (१)सुपुण्यं व्यतनोद्यशः ॥ ६१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अष्टमस्त्विति । हरति आकर्षति वशीकरोति सर्वमिति हरिः पूर्णभगवान् स एव स्वयमासीत् नत्वाविर्भावान्तरेण किलेति "एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति प्रसिद्धं निश्चिनोति ॥ ५५ ॥

तत्र भगवदवतारमात्रस्य सामान्यतः कारणमाह-यदेति । श्रीगीतासु चैवं'यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत'इत्यादि॥५६॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वयमेव न त्वंशेन ॥ ५५ ॥

तत्र, भगवदवतारमात्रस्य सामान्यतः कारणमाह-यदेति ॥५६॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तयोः देवकीवसुदेवयोः पुत्रः स्वयं हरिः आसीत् सुभद्रा कन्या च तयोरासीत् इयं पुराणान्तरे कथाऽस्ति काचिद्देव-कन्या मुनिशापाद्रोहिण्यां जाता पुनर्निःशापा सती भगवल्लीला-नुभवार्थं श्रीदेवक्यां जातेति हरिवंशेपि "चित्रां नाम कुमारीं च रोहिणीतनया दश" इति रोहिण्याः पुत्रान् कन्यां चोक्त्वा चित्रा सुभद्रेति पुनर्विख्याता हे कुरुनन्दन ! वसुदेवाच्च देवक्यां जज्ञे इत्युक्तम् ॥ ५५ ॥

आविर्भावप्रयोजनमाह—यदेति । सृजते आविष्करोति ॥ ५६ ॥

---

भाषा टीका ।

और रोचना के विषै वसुदेवजी से हस्त हेमाङ्गद, से आदि लेकर पुत्र हुए, और इला के विषै, यदुलोगों में मुख्य ऐसे उरुवल्कादिकों को उत्पन्न किये ॥ ४९ ॥

धृतदेवा के विषै आनकदुन्दुभि ( वसुदेव ) के एक विपृष्ठ उत्पन्न भया ! हे राजन् ! शान्तिदेव के पुत्र श्रम, प्रतिश्रुतादिक हुए ॥ ५० ॥

उपदेव के पुत्र कल्प, वर्ष, आदिक दश राजा हुए, और श्रीदेवा के वसुहंस सुवंश आदिक छै पुत्र हुए ॥५१॥

देवरक्षिता के गदादिक नौ पुत्र हुए और वसुदेवजी ने पुरु विश्रुत, प्रभृति आठ पुत्रों को सहदेवा नामक पत्नी में उत्पन्न किये, धर्म ने साक्षात् वसु लोगों को जैसे उत्पन्न किये ॥५२॥५३॥

कीर्त्तिमान्, सुषेण, उदार बुद्धिवाले भद्रसेन, ऋजु, सम्मर्दन, भद्र, और साक्षात् अहीश्वर शेष जी श्री सङ्कर्षण, ये अष्ट पुत्र हुए ॥ ५४ ॥

और आठमें गर्भ में तौ स्वयं साक्षात् श्रीहरि ही होते हुए, हे राजन् ! और एक कन्या बड़ी भाग्यवती तुमारी पिता-मही ( दादी ) उत्तरा भई ॥ ५५ ॥

इस लोक में जिस २ समय में धर्म का क्षय और पाप की वृद्धि होती है, उसी २ समय भगवान् ईश श्रीहरि अवतार को धारण करते हैं ॥ ५६ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ईशस्य मायानियन्तुः परस्याऽसङ्गस्य द्रष्टुः साक्षिणः आत्मनः सर्वगस्य न ह्येवम्भूतस्य मायाविनोदं विना जन्मनः कर्मणो वा हेतुः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

किञ्च यस्य मायाचेष्टितं पुंसो जीवस्याऽनुग्रहस्तस्य जीवाऽनुग्राहकस्य कुतः कर्मादिपारतन्त्र्येण जन्मादिसम्भवः? अनुग्रहमेवाऽऽह—हि यस्मात्तदेव स्थित्यादये इष्यते प्रळये लीनो-पाधेर्जीवस्य धर्माद्यसम्भवादुपाधिसृष्ट्यादिना धर्मादिसम्पादने-नानुग्रहः तथाऽऽत्मलाभाय मोक्षाय चेष्यते तत्र हेतुः तेनैव-श्रूयमाणेन तस्य स्थित्यादेर्निवृत्तेः ॥ ५८ ॥

(१) स्वं पुण्यम् इति वीर० ।

यस्मिन् सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् ।
श्रोत्राञ्जलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनाम् ॥ ६२ ॥
भोजवृष्ण्यन्धकमधुशूरसेनदशार्हकैः ।
श्लाघनीयेहितः शश्वत्कुरुसृञ्जयपाण्डुभिः ॥ ६३ ॥
(१)स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया ।
नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वाङ्गरम्यया ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य चेष्टितं भूमेरनुग्रह इत्याह–अक्षौहिणीनामिति द्वाभ्याम् । अभाराय भारपरिहाराय ॥ ५९ ॥

सुरेश्वरैरपि मनसाप्यपरिमेयानि अवितर्क्याणि सङ्कर्षणसहितश्चक्रे ॥ ६० ॥

सङ्कल्पमात्रेण भूभारहरणसमर्थस्यापि कर्मकरणं यशोविस्तारद्वारा भक्तानुग्रहार्थमित्याह—कलाविति द्वाभ्याम् । दुःखशोकतमांसि नुदतीति तथा तद्यशो व्यतनोत् ॥ ६१ ॥

यस्मिन् सतां कर्णपीयूषे यशोरूपे तीर्थवरे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य स पुरुषः सकृदप्युपस्पृश्याऽऽचमनमात्रं कृत्वा तत्सौन्दर्याकृष्टचित्तः कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥

तदेवाऽऽह—द्वाभ्याम् । भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य ॥ ६३ ॥

सर्वैरङ्गै रम्यया मूर्त्या च ॥ ६४ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव व्यनक्ति—नहीति । अस्य भगवतः जन्मनः कर्मणः देवमनुष्यादिसजातीयचेष्टाया वा आत्ममायां विना स्वसङ्कल्पं विना अन्यो हेतुः पुण्यापुण्यादिरूपो न विद्यते हे महीपते ! अनेन जन्मकारणं स्वसङ्कल्प एव, न तु जीवस्येव पुण्यापुण्यादिकमित्युक्तम्. तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि—ईशस्य प्रकृतिपुरुषयोर्नियन्तुः ननु भृत्यादीन्नियमयन्नपि राजादिः कर्मवश्य एव दृष्ट इत्यतो विशिनष्टि, द्रष्टुरिति. पुण्यापुण्यादिकर्तॄन् क्षेत्रज्ञान् पश्यतः न तु पुण्यापुण्यादिकं कुर्वत इत्यर्थः । तत्कर्तुर्हि तद्वश्यतेति भावः । कथम् एकः सर्वान् क्षेत्रज्ञान् पश्यति? इत्यतो विशिनष्टि परस्यात्मनः इति परमात्मन इत्यर्थः । चिदचिदात्मकं लोकत्रयमप्यन्तःप्रविश्य व्याप्यगतैर्धर्मैरस्पृष्टस्सन् योऽन्तरात्मतया बिभर्ति स परमात्मा, तथा गीतं भगवता "परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः" इति. भरणमत्रधारकत्वेन चिदचिद्वस्तुनोः कर्मानुगुणं प्रेरणम् ॥ ५७ ॥

ननु, अवतारदशायां देवमनुष्यादिसजातीयचेष्टां कुर्वन्नप्ययं केवलं द्रष्टैव न तु तत्कर्तेति कथमुच्यते? इत्यत आह—यन्मायेति । यस्य भगवतो माया चेष्टितं स्वसङ्कल्पैकहेतुकं चेष्टितं तत्पुंसो जीवस्य सर्गाद्यर्थमेव काश्चिदुत्पादयितुं काश्चित्पातुं काश्चिच्च संहर्तुमेव, न तु स्वस्य पुण्यापुण्यत्वादिरूपार्थमिति भावः । अप्ययो लयः, तर्हि किं जीवसर्गाद्यर्थेन मायाचेष्टितेन प्रयोजनम्? प्रत्युतान्यानर्थकारिणा चेष्टितेन स्वस्याप्यनर्थमापद्येतेत्यत्राह, अनुग्रह इति. माया चेष्टितरूपो व्यापारोऽनुग्रहः अनुग्रहरूप एव, जीवाननुग्रहीतुमेव चेष्टते इति यावत्. चेष्टितस्यानुग्रहरूपतामेव दर्शयति—तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यत इति. स च मायाचेष्टितरूपो व्यापारस्तन्निवृत्तेः सर्गादिनिवृत्तेः पश्चात् आत्मलाभाय मोक्षाय चाऽवधारणार्थः आत्मलाभायेष्यते रामकृष्णादिरूपेणावतीर्णेन भगवता ये सृष्टाः पालिताः संहृताश्च ते सर्वे तद्दिव्यमङ्गलविग्रहसंबन्धसुहृशय्यासनभोजनसन्दर्शनादिभिर्देहावसाने मुक्ता भवेयुरित्येवमर्थमेव भगवान् चेष्टत इत्यर्थः । यद्वा, तच्चेष्टितमनुग्रहरूप एव निवृत्तेरात्मलाभाय निवृत्तिधर्मपूर्वकात्मलाभायैव इष्यते सृष्ट्यादिसमर्थं मामवलोक्य मत्प्राप्तिसाधनं निवृत्तिधर्मं मद्भक्तिरूपमनुष्ठाय मुच्येरन् इत्येवमर्थञ्चेष्टत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अवतारप्रयोजनं हरिशब्देन सूचितं व्यनक्ति—अक्षौहिणीनामिति । नृपाणामिव लाञ्छनानि येषां तैर्नृपवदवभासमानैः इत्यर्थः असुरैरासुरसंपत्त्या जातैरनेकाक्षौहिणीसंख्यानां सेनानां पतिभिश्चैद्यादिभिराक्रम्यमाणाया भुवः पृथ्व्याः अभाराय भाराभावायोद्यमः अवताररूपः कृतः येन स भुवो भारापहरणायावतीर्ण इति भावः ॥ ५९ ॥

तथैव चाकरोदित्याह–कर्माणीति । सुरेश्वरैः ब्रह्मादिभिरपि मनसाऽप्यपरिमेयानि अवितर्क्याणि कर्माणि सङ्कर्षणसहितो भगवान् मधुसूदनः श्रीकृष्णश्चक्रे पूतनाशकटयमलार्जुनकेशिकुवलयापीडचाणूरमुष्टिकतोसलकंसचैद्यादिसंहाररूपाणि कर्माणीति भावः ॥ ६० ॥

प्रधानं प्रयोजनं दर्शयति–कलाविति । कलौ युगे जनिष्यमाणानां भक्तानामनुग्रहाय तेषां दुःखादिकं नुदत्यपनयतीति तथा तत्सुपुण्यं वदतां शृण्वतां च पुण्यावहं यशो व्यतनोत् भूभारहरणस्य संकल्पमात्रेणापि सिद्धेरिदमेवावतारस्य मुख्यं प्रयोजनमिति भावः ॥ ६१ ॥

यशोवितानस्य भक्तानुग्रहरूपतां दर्शयितुं यशो विशिनष्टि–यस्मिन्निति । सतां साधूनां कर्णयोः श्रोत्रयोः पीयूषे अमृततुल्ये यस्मिन् यशोरूपे तीर्थश्रेष्ठे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य सः पुरुषः सकृदप्युपस्पृश्याचम्य कर्मवासनाः धुनुते.

(१) स्निग्धस्मितेक्षणोदारैर्वाक्यैर्विभ्रमलीलया ॥ इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्सौन्दर्यादिगुणाकृष्टचित्तः कर्मवासनाः क्षपयति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवाह, द्वाभ्याम्—भोजादिभिः कुर्वादिभिश्च श्लाघनीयमीहितं चेष्टितं यस्य सः स्निग्धैः सानुरागैरीक्षितैः अवलोकनैः धीरैर्गम्भीरैर्वाक्यैर्वचोभिश्च विक्रमलीलया विक्रमः पादविक्षेपः तद्रूपया लीलया च सर्वाङ्गे रम्यया मूर्त्या च नृलोकं रमयामास ॥ ६३—६४ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, यदि श्रीनारायणो जीववज्जन्मकर्माणि भजते तर्हि संसारनिवृत्तये तत्सेवा व्यर्थेति तत्राह—नहीति । विषमो दृष्टान्तः, तथा हि; जीवस्य जन्मादिमत्त्वे पुण्यपापे कारणं विधिवद्धत्वात् तदनियतत्वादीश्वरस्य न हि ते स्तः । न हि कार्यमकारणमिति न्यायात् कारणं वक्तव्यं चेत् लोकानुग्रहोद्बुद्धात्मेच्छैवेति ब्रूमः । अनुग्रहोद्बोधस्यापि धर्मपाप्मनोः क्षयवृद्धिदर्शनमित्युक्तम्, अतस्तत्सेवा न व्यर्थेत्यर्थः । हरेरविधिबद्धत्वेऽपि जन्मादिदर्शनात् अतर्कित्वेन पुण्यादिलेपित्वेन दुःखित्वं स्यादिति । तत्राह—ईशस्येति । ईशस्य कश्चिन्न मे दुःखित्वं स्यादिति तन्निवारणासमर्थत्वादन्यस्य तदभावात् जीव एव ईशः किं न स्यात् ? इति तत्राह; परस्येति । ननु, किं तद्वैलक्षण्यम् ? येनेशादन्यो जीवः स्यादिति तत्राह—द्रष्टुरिति । "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इति श्रुतेः । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादेश्च सार्वज्ञ्यं जीवाद्भिन्नत्वेन मुख्यं लक्षणं सार्वज्ञ्यं स्वाभाविकं न तु नैमित्तिकमित्याशयेनाह—आत्मन इति । एवंविधः क इत्यतो वाह—आत्मन इति । "आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि" इति यादवः ॥ ५७ ॥

ननु, जीवव्यावर्तकं लक्षणं जगत्कर्तृत्वादिकं तत्प्रकृतेरतः सार्वज्ञ्यमात्रेण कथमीश्वरो जीवाद्व्यावर्त्यः ? विशेषणस्य "सर्वज्ञस्त्रिपुरान्तकस्त्रिनयनः" इत्यादावन्यविषयत्वेन व्यभिचरित्वादुक्तदोषाऽनिस्तारात् इत्यत्राह—यन्माययेत्यादि । यस्येश्वरस्याधीनायाः मायायाः प्रकृतेश्चेष्टितं परिणामलक्षणं पुंस इत्युपलक्षणम् प्रपञ्चस्य स्थित्युत्पत्तिसंहाराय भवति स्थित्यादेर्हेतुर्भवतीत्यर्थः । तदेकविषयत्वद्योतनाय चतुर्थीयम् एकवद्भावादेकवचनं "प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य, पुरुषोत्तमः" इति स्मृतिं हिशब्देन दर्शयति । यदनुग्रहः प्रकृतिचेष्टायाः निवृत्ते हेतुः निवृत्तिश्चात्मलाभाय सच्चिदानन्दस्वरूपाविर्भावाय "बलमानन्द ओजश्च" इत्यादिश्रुत्येष्यते निरूप्यते हरेः प्रपञ्चनिर्माणादिकं तत्तत्पदार्थविशेषज्ञानं विना न युज्यते तद्बलादपोहितुं न पार्यते प्रामाणिकत्वादतो निरुपमचरितं सार्वज्ञ्यं हरेरेवाऽन्यस्यौपचारिकमित्यतो जीवव्यावृत्तिलक्षणसद्भावाद्युक्तेति भावः ॥ ५८ ॥

ननु, कीदृशोऽनुग्रहो येन तन्निवृत्तिः स्यादिति तत्राह—अक्षौहिणीनामिति । भुवो भारायमाणानां असुराणामसावाय नाशाय ॥ ५९ ॥

अपरिमेयानि परिमातुमशक्यानि ॥ ६० ॥

यशोलक्षणं पराक्रमं दुःखशोकतमांसि नुदतीति दुःखशोकतमोनुत् ॥ ६१ ॥

तत्तत्फलमाह—यस्मिन्निति । सत्कर्मपीयूषे प्रशस्तजनकथामृते यशस्तीर्थवरे यशोलक्षणशास्त्रपावनजलश्रेष्ठे श्रोत्रे एवाञ्जलिर्यस्य स तथा उपस्पृश्य स्नानपानाचमनानि कृत्वा पापकर्मवासनाः पापकर्मकरणश्रद्धालक्षणाः ॥ ६२ ॥

श्लाघनीये हितः पूज्यमानचरितः ॥ ६३ ॥

स्निग्धस्मितेक्षितेनोदारैर्मनोहरैः विक्रमलीलया विक्रमविलासेन सर्वाङ्गसुन्दरया मूर्त्या च नृलोकं मनुष्यजनं "नृ नये" इति धातोर्नयति भक्तिपूर्वकं तत्त्वं जानातीति नृलोको ज्ञानिसमूहस्तमिति वा ॥ ६४ ॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नन्वन्यस्य जन्मकर्मणोर्हेतुः प्राचीनकर्मैव स्यात् तस्य च हेतुर्माया श्रीभगवतस्तु किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—न ह्यस्येति । "साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम्" इति न्यायेनात्माऽभिन्नत्वेन सम्मतेषु साधुषु या माया कृपा तां विना तत्र हेतवः ईशस्येत्यादयः ॥ ५७ ॥

कृपामेव कैमुत्येन दर्शयति—स्थित्याद्यर्थं यन्मायायां प्रकृतौ चेष्टितं वीक्षणरूपं तदपि जीवेष्वनुग्रह एव पर्यवसीयते बुद्धीन्द्रियादिसम्पादनात् अत एवाऽनुग्रहस्तस्य स्थित्यादेर्निवृत्तेर्हेतोर्जीवानामात्मनो भगवतो लाभाय चेष्यते किमुत धर्मादेः तथाच वक्ष्यते "बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्" इत्यादि ॥ ५८ ॥

सम्प्रतित्वसङ्ख्येयभक्तजनाश्रयत्वरूपायां परमभक्तायां पृथिव्यां परिव्यक्तयेव कृपयैव स्वयमवततारेत्याह—अक्षौहिणीनामिति युग्मकेन ॥ ५९—६५ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, जीवस्य जन्मकर्मणोर्हेतुः प्राचीनं कर्मैव स्यात् तस्य च हेतुर्माया, श्रीभगवतस्तु किं स्यात् ? इत्यत आह—न ह्यस्येति । आत्मनः स्वस्य आत्मसु जीवेषु वा मायां कृपां विना उत्तरश्लोके अनुग्रह इति मायार्थविवरणात् "माया दम्भे कृपायां च" इति विश्वप्रकाशात् मायाशब्देनात्र कृपैवोच्यते कृपाया फलमभिव्यञ्जयति—ईशस्य जन्मकर्मभ्यां दर्शिताभ्यां सर्वजीवोद्धारसमर्थस्येत्यर्थः । सामर्थ्ये हेतुः परस्य सर्वोत्कृष्टस्य कृपायां हेतुः आत्मनो जीवान् द्रष्टुः संसारदुःखाब्धौ पतितान् विलोकयितुः ॥ ५७ ॥

कृपाया एव हेतुत्वं कैमुत्येन दर्शयति—यन्मायेति । पुंसः प्रकृतीक्षणकर्तुः मायायां यच्चेष्टितमीक्षणादिकं कर्म जीवानां स्थित्याद्यर्थं हि निश्चितं तच्चापि अनुग्रहः अनुग्रहादेव हेतोः किमुत मायागन्धेनापि रहितं गोवर्द्धनधारणादिचेष्टितमिति भावः । बुद्धीन्द्रियादिकं प्राप्य जीवा विषयभोगादिकं प्राप्नुवन्त्विति या कृपा तत एव मायायां चेष्टितमित्यर्थः । ननु, विषयभोगादिहेतुभ्यः स्थित्यादिभ्यः पुनः संसारदुःखमेव स्यादिति कोऽयमनुग्रहस्तत्राह-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तन्निवृत्तेस्तेषां स्थित्यादीनां भक्तिज्ञानवैराग्यैर्निवृत्तेरात्मनो भगवतो यो लाभस्तदर्थं चेष्यते बुद्धीन्द्रियादिकं विना भक्तिज्ञानाद्यपि न सिद्ध्येदिति जीवमात्रेषु कृपैव हेतुरित्यर्थः । यदुक्तं "बुद्धीन्द्रियमनः प्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय च" इति ॥ ५८ ॥

श्रीकृष्णस्य तु जन्मकर्मणोर्हेतुः स्पष्टमेव पृथिव्यां पृथिवीस्थजनेषु साधकसिद्धभक्तेष्वपि कृपैव दृश्यत इत्याह--अक्षौहिणीनामिति सप्तभिः । भुवो भारहरणात् असुराणामपि वधेन संसारहरणात् कृपोक्ता ॥ ५९—६० ॥

भुवि स्थितेषु कृपामुक्त्वा भुविस्थास्यत्स्वपि कृपामाह–कलाविति । तमोऽविद्या ॥ ६१ ॥

ननु, सुपुण्यमित्युक्त्या यशः स्वर्गजनकमवगम्यते तन्नैवमित्याह–यस्मिन्निति । सद्भिः कर्णपेयपीयूषमये यशोरूपे तीर्थवरे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य स उपस्पृश्य आचमनमात्रं कृत्वा किं पुनरापीय सकृदेकवारमपि किम्पुनर्बहुशः कर्मवासनामविद्यां यस्य परोक्षवर्तिनोऽपि यत् किञ्चिद्यशः श्रवणमात्रेणैव संसारं तरन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तत्समकालभवत्वेनापरोक्षवर्तिनस्तल्लीलापरिकरास्त्वगण्यमहिमानः परममान्या एवेत्याह–भोजेत्यादि ॥ ६३ ॥

ये तु तस्याऽतिप्रेमविषयीभूता नेत्राञ्जलिभ्यां तदीयरूपमाधुर्यपानासक्ताः श्रोत्रादीनपि सफलयन्ति ते त्वतिधन्या इत्याह, स्निग्धं स्मितं यत्र तथाभूतं यदीक्षितमवलोकनं तेनोदारैर्मनोवाञ्छापूरकैः कदाचिद्विक्रमस्य स्वमधुरचरणविन्यासस्य वीररसव्यञ्जकस्य स्वशौटीर्य्यस्य वा लीलया नृलोकं मनुष्यजातिं स्वप्रियजनसमूहम् ॥ ६४ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, धर्मत्राणाय पापनिराकरणायास्य प्रादुर्भावश्चेत्तर्हि अस्यापि जन्मकर्मणोर्हेतुरुपादेयत्वेन धर्मफलं पुण्यानुष्ठानतो निराकरणीयत्वेन पापफलं चास्तीत्यत्राह–नहीति । हे महीपते ! ईशस्य चेतनाचेतननियन्तुः परस्य पूर्णानन्दस्य द्रष्टुः सर्वसाक्षिणः आत्मनः सर्वात्मनोऽस्य हरेः देवक्यां जातस्य आत्मसु जीवेषु या माया "माया दम्भे कृपायां च" इति कोशात् तां विना जीवानुग्रहं विनेत्यर्थः । अन्यो हेतुर्जन्मनः कर्मणो वा नास्तीत्यन्वयः ॥ ५७ ॥

ननु, "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इति भगवद्वचनात् जीवस्य भगवदात्मकतयैव कृतार्थत्वादुक्तानुग्रहस्य किं प्रयोजनमित्यत्र अनादिमायावश्यस्य सृष्टिसंहारप्रवाहपतितस्य भगवत्पराङ्मुखस्य जीवस्य सृष्टिसंहारनिवृत्तये भगवत्प्राप्तये च तदनुग्रह इष्यत इत्याह—यन्मायेति । "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" "न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । मायया ऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः । मम माया दुरत्यया" इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धायाः यस्य मायायाः जीवविमोहिन्याः चेष्टितं पुंसो जीवस्य स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय भवति तस्य अनुग्रहः स्थित्यादेर्निवृत्तये आत्मलाभाय परमात्मप्राप्तये च इष्यते इत्यन्वयः ॥ ५८ ॥

तस्माज्जीवाऽनुग्रहार्थं भगवतः प्रादुर्भावादिकमित्याह—अक्षौहिणीनामित्यादिसप्तभिः । अभाराय भारनिराकरणाय उद्यमः प्रादुर्भावः ॥ ५९ ॥

सुराणामीश्वरैर्ब्रह्मशिवादिभिरपि मनसाऽपि तीव्रध्यानपरेणान्तःकरणेनाऽपि अपरिमेयानि परिमातुमनर्हाणि ॥ ६० ॥

दुःखानि आध्यात्मकादीनि शोकं मरणादिभयजं अतः मनाद्यज्ञानं नुदतीति तथा ॥ ६१ ॥

कीदृशं यशो व्यतनोदित्याह—यस्मिन् सतां साधूनां कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे यश एव तीर्थवरं तस्मिन् श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानपात्रं यस्य स पुरुषः सकृदपि उपस्पृश्य आचमनमात्रं कृत्वा एकवारं किञ्चिदप्यास्वाद्य तत्प्रवणः सन् कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥

भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य सः यद्वा सामान्यतः सर्वैः श्लाघनीयेहितः भोजादिभिः सह नृलोकं रमयामासेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ६३ ॥

विविधक्रमं लीलया च सर्वैरङ्गैः रम्यया मूर्त्या च नृलोकं रमयामास ॥ ६४ ॥

———

भाषा टीका ।

हे महीपते ! इन श्रीहरि के जन्म और कर्म का कारण आपको इच्छा के विना और कुछ भी नहीं हैं, क्योंकि ? आप नियंता हैं पर हैं द्रष्टा हैं और आत्मा है इसी से आपके जन्म कर्म दिव्य हैं ॥ ५७ ॥

जिन श्रीहरी की माया का चेष्टित ही इस पुरुष ( जीव ) के करण कलेवरादि प्रदान द्वारा उत्पत्ति स्थिति नाश का हेतु है, अर्थात् संसार में जन्म लेना, स्थित रहना और मरना इनका कारण है । और जिनका अनुग्रह ही इस सांसारिक जन्मादि निवृत्ति का और मोक्ष प्राप्ति का कारण है ॥ ५८ ॥

नृप चिन्ह धारण करने वाले अक्षौहिणियों के पति असुरों से भूमि देवी को आक्रांत देखकर इसी के भार हरने के लिये आप प्रभुने उद्यम किया ॥ ५९ ॥

बडे २ सुरेश्वरों के मन में और विचार में भी न आ सकें ऐसे अपरिमेय कर्मों को भगवान् श्रीमधुसूदन बलदेवजी के सहित करते हुए ॥ ६० ॥

और कलियुग के विषैं उत्पन्न होने वाले भक्तों के अनुग्रहार्थ उनके दुःख, शोक, और अज्ञान को नाश करने वाले ऐसे पुण्य यश को विस्तार करते हुए ॥ ६१ ॥

महात्माजनों के कर्णों को अमृत रूप, ऐसे जिनके यश रूप तीर्थ सरोवर में पुरुष श्रोत्र रूप अंजलि से एक वार आचमन करके अर्थात् कर्णों से एकवार आपके चरिताऽमृत को सुनके कर्मों की वासनाओं को छोडदेता है ॥ ६२ ॥

यस्याऽऽननं मकरकुण्डलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सविलासहासम् ।
नित्योत्सवं न ततृपुर्दृशिभिः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च ॥ ६५ ॥
जातौ गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून् सुतशतानि कृतोरुदारः ।
उत्पाद्य तेषु पुरुषः क्रतुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयन् जनेषु ॥ ६६ ॥
पृथ्व्याः स वै गुरुभरं क्षपयन् कुरूणामन्तःसमुत्थकलिना युधि भूपचम्वः ।
दृष्ट्या विधूय विजये जयमुद्विघोष्य प्रोच्योद्धवाय च परं समगात् स्वधाम ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्याम् अष्टादशसहस्रिकायां संहितायाम्
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे श्रीसूर्यसोमवंशानुकीर्तने यदुवंशानुकीर्तनं नाम
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तश्चाऽयं नवमः स्कन्धः ॥ ९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

---

भाषा टीका ।

भोज, वृष्णि, अंधक, मधु, शूरसेन, दशार्ह, ये सब लोग जिनकी सदाश्लाघा करते, और कुरु, सृंजय, पांडुलोग अर्थात् इनके वंश सदा जिनकी लीलाओं को गाते रहे ॥ ६३ ॥

उन श्रीकृष्ण की स्नेह युक्त मंदमुसक्यान पूर्वक चितवन से, और उदार वचनों से तथा अतिमानुष लोकोत्तर पराक्रमों सें और दिव्यरस मयी लीलाओं सें, तथा सर्वांग सुंदर परमरमणीय अपनी श्रीमूर्त्ति से इस मनुष्य लोक को रमाते हुए ॥ ६४ ॥

---

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्प्रदर्शनार्थं मुखशोभामाह–यस्याऽऽननं दृशिभिर्नेत्रैः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च न ततृपुर्न तृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेः कुपिताश्च बभूवुः, कथम्भूतमाननम्? मकरकुण्डलाभ्यां चारू कर्णौ भ्राजन्तौ कपोलौ च तैः सुभगम् सविलासो हासो यस्मिन् नित्यम् उत्सवो यस्मिन् ॥ ६५ ॥

श्रीकृष्णस्य चरितं समासतो वर्णयति—जात इति द्वाभ्याम् । जातो निजेन रूपेण पश्चात्पुरुषो मनुष्याकारस्सन् व्रजं गतः व्रजवासिनामेधिता अर्था येन तेषु दारेषु सुतानां शतानुत्पाद्य आत्मनिगमं स्वकीयं वेदमार्गम् ॥ ६६ ॥

अन्तः समुत्थेन कलिना निमित्तेन गुरुभारं क्षपयन् दृष्ट्यैव भूपचमूर्विधूय विजये जयमर्जुनेन जितमित्येवमुद्घोषं कृत्वा परं तत्त्वमुद्धवायोपदिश्य स्वधाम सम्यक् स्वेनैव रूपेण जगामेति ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
समाप्तश्चायं नवमः स्कन्धः ॥ ९ ॥

---

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मूर्तेः सर्वाङ्गरम्यत्वं सूचयितुं स्थालीपुलाकन्यायेन तावन्मुखशोभामाह—यस्येति । यस्य श्रीकृष्णस्याननं दृशिभिर्नेत्रैः पिबन्त्योऽतितृष्णया पश्यन्त्यो मुदिता नार्यो नराश्च न ततृपुः न तृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानाः निमेषोन्मेषकर्तुर्निमेः कुपिताश्च बभूवुः इक्ष्वाकुतनयस्य निमेः निमेषादिकर्तृत्वं तच्चरित्र एवोक्तं पुरस्तात्, कथंभूतमाननम्? मकरकुण्डलाभ्यां चारू कर्णौ कपोलौ च तैः सुभगं सविलासो हासो यस्मिन् नित्यमुत्सवशोभातिशयो यस्मिन् ॥ ६५ ॥

श्रीकृष्णचरितं समासतो वर्णयति–जात इति द्वाभ्याम् । जातस्तावन्निजेन रूपेण जातः पुरुषः पश्चान्मनुष्याकारस्सन् पितृगृहात् कारागृहाद्व्रजं गतः व्रजवासिनामेधिता वर्धिता अर्थाः पुरुषार्था येन रिपून् पूतनाशकटादीन् हत्वा कृताः पाणिना गृहीता उरवः षोडशसहस्रसङ्ख्याकाः अष्टौ च रुक्मिण्यादयः दाराः कलत्राणि यस्य सः तेषु दारेषु सुतानां शतान्युत्पाद्यात्मनिगममात्मनो नियोगरूपं वेदं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जनेषु प्रथयन् प्रथयितुमिति भावः । क्रतुभिः सर्वैः स्वात्मानमेव समीजे समाराधितवान् ॥ ६६ ॥

स वै भगवान् कुरूणामन्तः परस्परं समुत्थेन कलिना कलहेन निमित्तेन पृथ्व्या उरु अधिकं भरं क्षपयन् युधि संग्रामे भूपानां चक्रं सैन्यं दृष्ट्यैवाभिभूय विजयेऽर्जुने जयमुद्घोष्य सर्वान् जितोऽयमर्जुन इत्येवंविधमुद्घोषं कारयित्वा परं तत्त्वमुद्धवाय प्रोच्योपदिश्य स्वं धाम स्थानं वैकुण्ठाख्यमगात् तेनैव रूपेण ययावित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्या-
निधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसन्न-
तत्सूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णव-
दासेन श्रीवात्स्यवीरराघवार्यविदुषा कृतायां श्रीमद्भागवत-
चन्द्रचन्द्रिकाख्यायां श्रीभागवतव्याख्यायां
नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ॥
समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

---

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रतिकरणप्रकारं दर्शयति—यस्येति । मकराकारकुण्डलाभ्यां चारू कर्णौ ताभ्यां भ्राजत्कपोलाभ्यां सुभगं सुन्दरं विलासेन सहितो हासो यस्य स तथा तं नित्यम् उत्सवो यस्य स तथा तं तत्स्वानन्दजनकमित्यर्थः । न ततृपुः नालम्बुद्धिं प्राप्ताः निमेर्निमिषस्येति षष्ठी द्वितीयार्थे निमेषं प्रति कुपिताः विकासविरोधित्वात् ॥ ६५ ॥

तेषु दारेषु आत्मनिगमम् आत्मज्ञानं स्वगुणप्रतिपादकवेदलक्षणशास्त्रं वा प्रथयन् प्रख्यापयन् ॥ ६६ ॥

स कृष्णः स्वधाम स्वमूलरूपं समगात् स गतवानेकोभूदित्यन्वयः । "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इत्याद्युपनिषद्भे इत्यनेन सूचयति, पृथ्व्याः गुरुभरमसुरलक्षणं भूपबन्धं भूपसमूहलक्षणं बन्धं विधूय संहृत्य उद्घिघुष्य डिण्डिमघोषं कारयित्वा वरं वरणयोग्यं ज्ञानं प्रोच्य विस्तरेणोपदिश्य इति ॥ ६७ ॥

नाम्ना क्षत्रवसुन्धरासुरमहावंशावलीमन्दिरम्—
व्याख्याव्याजविनोदतोऽद्य नवमस्कन्धो मयाऽऽम्रेडितः ॥
सर्वज्ञो विजयध्वजाय यतये मह्यं महाभूतिदो—
हारीहारमनोहरो ह्यहरहः प्रीतोऽस्तु विश्वम्भरः ॥ १ ॥
पदरत्नावलिर्भूयान्नवमस्कन्ध अर्पिता ।
तुलसीवहरेः पादद्वन्द्वे द्वन्द्वापहारिणी ॥ २ ॥

श्रीमहेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थस्य कृतौ पदरत्ना-
वल्यां श्रीमद्भागवतव्याख्यायां नवमस्कन्धे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
( विजयध्वजतीर्थपाठेन एकविंशोऽध्यायः )
समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

---

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ सर्वमेव युगपत्स्फुरितं तच्चरितमापाततो निजोत्कण्ठाकुण्ठनेच्छया च समासेन वर्णयति—जात इति । पितृगृहाच्छ्रीवसुदेवभवनाज्जातः प्रादुर्भूतः तस्मादेव व्रजं गतः तदेतद्द्वयकथनानुरूपेण प्रोच्योप्यपरितुष्यन्नाह; एधितार्थ इति. ततश्च एधिताः पूर्वतोऽपि समेधिताः अर्थः श्रीमन्नन्दादौ पितृत्वादिरूपा येन सः स्थापितश्च श्रीकृष्णसन्दर्भे दर्शयिष्यते च श्रीदशमस्य क्रमसन्दर्भे "पुत्रीभूते जनार्दने" "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने" "नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन्" इत्यादौ । ननु, क्रतुषु तास्ता देवता एवेज्यन्ते कथमात्मानमीज इति तत्राह—पुरुष इति । पूर्षु देवतादिदेहेषु शेते अन्तर्याम्यंशेन निश्चलं तिष्ठतीति • स तथा तत्रैव पर्यवसानादिति भावः । ननु, तेन वा कियान् लाभः स्यात् तस्य परमपूर्णस्य तत्राह—आत्मनिगममिति । तत्तल्लक्षणेनैव तत्तदेव मुख्यं प्रयोजनमिति भावः । शाब्दत्वेनाव्यवहितत्वेनचार्थनिगमे सति किमर्थमध्याहारव्यवधाने सह्ये तर्ह्येव सह्ये यदि विरुद्धे अपि न स्यातामिति तस्मात् पुरुषशब्दोऽतिव्यवहितो गत इत्यत्र न योज्यः । उक्तं हि नराकृतेः परमत्वं "नचान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापिचापरम्" इत्यादिभिः ॥ ६६ ॥

"अतिक्रम्यगतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परम्" इत्येतत्पर्यवसानपरं प्रोच्य स्वधाम स्वस्वरूपं निजनित्यलोकं सम्यक् तत्तत्परिकरादिभिः साकमेवागादिति ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

---

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तेष्वपि व्रजवासिनस्तेष्वपि गोप्यस्तत्प्रियनर्मसखायश्च तन्माधुर्य्यपानप्रवराः परमधन्यतमा इत्याह—यस्येति । सर्वाङ्गेष्वपि मध्ये परममधुरमाननं तदाननमप्यूर्ध्वाधोभागाभ्यां द्विधा विभक्तं महामाधुर्य्यं भवति. तत्रापि सर्वमहामाधुर्य्याणां चक्रवर्ती हासाऽमृतमहामधुरिमा तदधरभागमध्ये निवसतीत्यधरभागं वर्णयति, मकरकुण्डलाभ्या चारू देदीप्यमानौ यौ कर्णौ ताभ्यां भ्राजन्तौ यौ कपोलौ ताभ्यां सुभगं द्रष्टृजनमनोहरं विलासैर्हर्षौत्सुक्यचापलादिभिर्द्योत्यमानैः सहितो हासो यत्र तत् यद्वा मकरकुण्डलाभ्यां सकाशादपि चारूकर्णौ "भूषणभूषणाङ्गम्" इत्युक्तेस्तयोरपि शोभावर्द्धकत्वात् अर्थात् मकरकुण्डलाभ्यां ताभ्यां सकाशादपि भ्राजन्तौ कपोलौ अन्तुर्वर्तिचर्व्यमाणताम्बूलस्य पार्श्वस्थयोर्हासकुण्डलयोश्च छविमत्त्वात् ताम्बूलहेतुकदरोत्तुङ्गिमवदेकतरत्वादतिस्वच्छत्वादतिसकुमारत्वाच्च अर्थात् मकरकुण्डलाभ्यां ताभ्यां सकाशादपि सविलासो हासः बिम्बाधरदशनस्तबकशोभानुरञ्जितत्वात् सर्वमाधुर्य्यमहाराजचक्रवर्तित्वात् स्वज्योत्स्नाप्रवाहनिर्वापितसर्वसन्तापश्रेणिकत्वात् सर्वभक्तचेतश्चकोरार्तलोभनयित्वात् युवतिजनकामाम्बुधिवर्द्धकत्वात् व्रजकूलबालाकुलजातिधर्मधैर्यध्वंसकमहोन्मादप्रवर्तकत्वामेणधर्म -

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्वात् यत्र तत् दृशिभिर्नेत्राञ्जलिभिः पिबन्त्योऽपि न ततृपुः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेः कुपिता बभूवुरिति निमेषासहत्वेन रूढमहाभावलक्षणेनात्र स्त्रियो गोप्य एव नान्याः नराः कृष्णप्रियनर्मसखास्सुबलादयः नान्ये ज्ञेयाः गोपीः प्रियनर्मसखांश्च विनारूढभावस्यान्यत्रोदयसम्भवाभावात् यदुक्तमुज्ज्वलनीलमणौ

"आद्या प्रेमान्तिकां तत्रानुरागां तां समञ्जसा ।
रतिर्भावान्तिमां सीमां समर्थैव प्रपद्यते ॥
रतिर्नर्मवयस्यानामनुरागान्तिमांस्थितिम् ।
तत्स्वेव सुबलादीनां भावान्तामेव गच्छति"

इति ॥ ६५ ॥

अथ के ते जन्मकर्मणी इत्यपेक्षायां सर्वमेव युगपत्स्फुरितं तच्चरितमापातितो निजोत्कण्ठाकुण्ठनेच्छयाराजोत्कण्ठावर्द्धनेच्छया च समासेन वर्णयति-जात इति द्वाभ्याम् । पितुर्वसुदेवस्य गृहात् व्रजं गतः किमर्थम् एधितः प्रकटीकृत्य वर्द्धितः वृद्धिसीमां प्रापितोऽर्थः सर्वपुरुषार्थशिरोमणिः प्रेमा येन सः प्रेमप्रख्यापनस्यैवावतारमुख्यप्रयोजनत्वात् प्रेम्णश्च व्रज एव वृद्धिसीमाप्राप्तत्वाच्च रिपून् हत्वेति रिपुभ्यो मोक्षप्रदानमप्येकं प्रयोजनमिति तेषु दारेषु सुतशतान्युत्पाद्येत्याविना वर्णाश्रमधर्मस्थापनं च दर्शितं नराकृतिपरब्रह्मत्वात् पुरुषः आत्मानं समीजे ईज्यमानस्यान्यस्याभावात् किमर्थं समीजे तत्राह—आत्मनिगमम् आत्मानुगतं स्वकीयं वेदमार्गम् ॥ ६६ ॥

भूभारहरणं प्रयोजनमाह-पृथ्व्या इति । भूपचम्वः भूपचमूः दृष्ट्यैव विधूय तत्प्रयोजनमाह, विजये अर्जुने जयम् उत्कर्षेण विघोष्य अर्जुनेन जितमिति जनेषु ख्यापयित्वेत्यर्थः । भक्तिज्ञानवैराग्यप्रख्यापनमप्येकं प्रयोजनं तदाह—प्रोच्येति । स्वधाम द्वारकां समगात् सङ्गतः प्राप्तो बभूव प्रपञ्चगोचरतां परित्यज्येति भावः नारायणस्वरूपेण स्वधाम वैकुण्ठं चागात् ॥ ६७ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
नवमस्य चतुर्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥
मन्तुसिन्धौ निमज्जन्तमन्तः सन्तापसन्दितम् ।
करुणादृष्टि वृष्ट्यैव सन्तःकर्षन्तु मां ततः ।
वैशाखशुक्लपञ्चम्यां राधाकृष्णसरस्तटे ।
नवमस्कन्धटीकेयमवाप परिपूर्णताम् ॥
नवमस्कन्धीय टीका श्लोकाङ्का ( ९५० )
ओंनमो भगवते वासुदेवाय ।
श्रीगोपालो विजयते ॥
समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

---

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्याननं दृशिभिः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च पिबन्तः न ततृपुः स नृलोकं रमयामासेति पूर्वेणान्वयः, कथम्भूताः ? दृङ्निमेषोन्मेषकर्तुर्निमेः तं प्रति कुपिताः दृङ्निमेषोन्मेषव्यवधानमप्यसहमाना इत्यर्थः । तद्दर्शनसुखेन मुदिताश्च कीदृशमाननं मकरकुण्डलाभ्यां चारू कर्णौ भ्राजन्तौ कपोलौ च यतः सुभगं सविलासो हासो यस्मिन् नित्यमुत्सवो यस्मिंस्तत् ॥ ६५ ॥

भगवच्चरितं सङ्क्षेपतो वर्णयति—जात इति, श्लोकद्वयेन । पुरुषः "पुरुषान्न परं किञ्चित्" इत्यादिश्रुतिवेद्यः परमेश्वरो जातः स्वेच्छया निजरूपेण वसुदेवगृहे आविर्बभूव तस्माद्व्रजं नन्दव्रजं गतः तत्र भक्तानामेधिता अर्थाः पुरुषार्थाः येन सः रिपून् हत्वा कृतोरुदारः तेषु दारेषु पुत्रानुत्पाद्य आत्मनिगमं वेदमार्गं जनेषु प्रथयन् आत्मानमीजे ॥ ६६ ॥

कुरूणां दुर्योधनभीमादीनामन्तःसमुत्थेन कलिना हेतुभूतेन पृथ्व्याः उरुभरं क्षपयन् युधि भूपचम्वः दृष्ट्या विधूय विजये अर्जुने जयं विघुष्य परं तत्त्वं पूर्वमर्जुनाय युद्धारम्भे उद्धवाय च स्वधामारोहणवेलायामुपादिश्य सम्यक्तेनैव रूपेण स्वधाम निजं लोकं जगाम ॥ ६७ ॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्य-
श्रीभगवन्निम्बार्कचरणचिन्तकशुकसुधीप्रणीते
श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे नवमस्कन्धीये
चतुर्विंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २४ ॥
समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

---

भाषा टीका ।

पहिले जो कही कि—सर्वांग सुंदर मूर्त्ति से लोक को रमाते भये सो अब उस सर्वांग सौंदर्य के उपलक्षक ( जानने वाली ) आपके श्री मुखकी शोभा का कुछ वर्णन करते हैं । कैसा आप का आनन ( मुख ) है, कि—मकराकृत कुंडलों से शोभा वाले सुन्दर कर्ण और कुंडलों की झलकन से शोभायमान सुन्दर कपोल जिसमें, और बहुत ही सुन्दर सौभाग्य युक्त विलास पूर्वक मन्दहास जिसमें, और दर्शन करने वालों को नित्य उत्सव जिसमें, ऐसे सौन्दर्य, सौकुमार्य, माधुर्य, मंदहास विलासादि विशिष्ट श्री मुखारविन्द को नारी और नर नेत्रों से सदा पान करते हुए भी तृप्ति को नहीं प्राप्त होते हुए, और दर्शन करके बडे मोद को प्राप्त होते । परंच जब बीच में दर्शन के विरोधी पलक आडे आजाते तब तौ निमि राजा पर बडे कुपित होते और सदा ही चाहते, कि—पलक न लगें और सदा इस मुखको निरखते ही रहैं ॥ ६५ ॥

अब उस मुखकमल के ध्यान को शुकदेवजी के हृदय में आने से, एक विषयक ज्ञान अपने दूसरे सम्बन्धिका स्मरण करा देता है । सो श्रीविग्रह के ध्यान से समग्र लीलाओं का स्मरण हो आया, इसी से संक्षेप से दो श्लोकों में श्री कृष्ण चरित्रों का वर्णन् करते हैं । श्रीमथुरा में श्रीवसुदेव की पत्नी श्रीदेवकी देवी में अपने परत्व सूचक निज रूप से प्रकट होकर फिर अपने पिता के गृह से नन्द के व्रज को गये, और वहां जाकर व्रज वासियों के सब अर्थ बढाये और अपने [ आश्रितों के ] शत्रुओं का नाश कर द्वारका में श्रीरुक्मिणी प्रभृति बहुत राजकन्याओं के साथ विवाह कर बहुत सी पत्नी बनाई । और उनके विषै सैकडों पुत्रों को उत्पादन कर, अपने वेदमार्ग को इस जगत् में प्रख्यात करने

भाषा टीका ।

के लिये अखिलेश्वर होकर भी आप अपने आत्मा ही को यज्ञों से यजन करते हुए ॥ ६६ ॥

और पृथिवी के बड़े भारी भार को उतारने के लिये कौरवन के विषै कलह रूप अग्नि को प्रकट करा कर युद्ध के विषै आये हुए राजा लोगों की सेनाओं को अपनी दृष्टि से विधूनन कर के अर्जुन की जीतका डङ्का बजवा कर उद्धव को अपने परम तत्त्व का उपदेश कर अपने परम पद नित्य निजधाम को पधारे ॥ ६७ ॥

नवमस्कन्धभावार्थबोधिनी भक्तिपोषिणी ।
भाषाभागवताचार्यकृता भूयात् सतां मुदे ॥ १ ॥
इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में चतुर्विंश अध्याय की,
उभयवेदान्ताचार्य—श्रीमत्सुदर्शनाचार्यान्तेवासि-
श्रीबलरामस्वामिचरणाश्रित-
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्त॥ २४ ॥
नवमस्कन्ध भी समाप्त भया, ॥ ९ ॥
श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

॥ हरि ओम् तत् सत् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

संशोधकौचास्य ग्रन्थरत्नस्य काञ्चीमण्डलान्तर्वर्ति 'कान्दूर' पं० श्रीरङ्गाचार्य—'श्रीवृन्दावनस्थ' पं० भागवताचार्यौ ॥